

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક
રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

સલાહકાર અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

સંચયન

સંપાદક : રમણ સોની

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy, Flowood, MS 39231 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની
 - ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
 - લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની
- e-mail : ramansoni46@gmail.com
phone : 91-9228215275

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org
આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

ઇ-મેઇલના માધ્યમથી 'સંચયન'
સૌ મિત્રોને વિના મૂલ્યે મોકલવામાં
આવે છે. આપનું, મિત્રોનું e-mail ID
જણાવવા વિનંતી.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો - ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

સંચયન ૧૨

અ નુ ક્ર મ

- ઋતુ-સંધિ (સંપાદકનું કથન) : રમણ સોની ૪
- સાત કાવ્યો (કવિતા) : લાભશંકર ઠાકર ૬
પઠન : જયદેવ શુક્લ
- કૂબો (વાર્તા) : હરીશ નાગ્રેયા ૧૦
- ઓરડો (કવિતા) : રમણીક સોમેશ્વર ૧૬
- નાપાસ (હાસ્ય) : ચંદ્રવદન મહેતા ૧૭
- આરપાર જીવ્યો છું (કવિતા) : અમૃત 'ઘાયલ' ૨૦
- લંડન : બે પ્રસંગ (પ્રવાસ/ચરિત્ર) : રસિક ઝવેરી ૨૨
- મરણ (કવિતા) : ચુનીલાલ મડિયા ૨૬
- કેન્હેરી (નિબંધ) : દીપક દોશી ૨૮
- બોલવું (કવિતા) : પીયૂષ ઠક્કર ૩૨
- પૃથ્વી ગોળ છે (વાર્તા-અનુવાદ) : પીટર બિક્સલ, અનુ. રમણ સોની ૩૩
- ચિત્રો : અમિત અંબાલાલ ૧૫, ૨૧, ૨૭
- આ અંકના લેખકો ૩૬

સંપાદકનું કથન

મેઘધનુષમાં વિવિધ રંગો હોય છે ને એ નયનરમ્ય હોય છે એ તો ખરું, પણ એક રંગ આછો થઈ વિલય પામતાં પામતાં બીજા રંગને પ્રગટ થવા દે છે એ સંધિસ્થાન વધુ નયનરમ્ય હોય છે અને આ ‘સ્થાન’ કોઈ બિંદુ કે કોઈ ભેદક રેખા નથી, એક આત્મા છે. અને આંખ ત્યાં ફેરવવી, ઘડીક ઠેરવવી – એ હૃદયંગમ અનુભવ હોય છે.

ગ્રીષ્મ-વર્ષાનો આવો સંધિ-પ્રદેશ માણવાના દિવસો હમણાં જ પસાર થઈ ગયા. હવે તો નવો રંગ બરાબર ઊઘડ્યો છે – સંતર્પક વર્ષાનો.

વરસાદના દિવસોમાં, ઘણીવાર, કશું સૂઝતું નથી હોતું. અરે, તપેલા ઉનાળાના દિવસોમાં ય, ઘણીવાર, ક્યાં કશું સૂઝતું હતું?! પણ સુસ્તી-સુસ્તીમાં ય ફેર હોય છે. ઉનાળો એના ચરમ રુદ્રકાળમાં હતબુદ્ધિ કરી દે, ચોમાસુ મંદબુદ્ધિ કરી દે છે – પર-વશ ! લખવું કે ગંભીર અધ્યયન કરવું આપણા હાથની વાત રહેતી નથી. ત્યારે આળસભરી એ અવસ્થામાં કોઈ જૂની નવલકથાનું કે કોઈ આર્દ્ર આત્મકથાનું સેવન આનંદ-આશ્રય બની રહે છે. પડ્યેપડ્યે વાંચ્યે જવામાં પ્રમાદ-અવસ્થા અંદર ને અંદર પ્રમત્તાવસ્થા બની જાય છે. ક્યારેક પહેલાં પણ એ નવલકથા વાંચી હોય; હા, ભણતા ત્યારે વેકેશનમાં વાંચેલી અઢળક નવલકથાઓમાંની એક. ત્યારે ‘જીવાતા જીવન’ની ત્રણ જ સ્થિતિઓ રહેતી – આહાર, નિદ્રા અને નવલકથા. સવારે ઊઠી-પરવારીને નવલકથા લીધી તે લીધી – હીંચકે બેસીને કે બહાર ખાટલો ઢાળીને પડ્યેપડ્યે એમાં ગરકાવ થઈ જવાતું, પછી ઘરની અંદરથી અનેક અવાજો સંભળાય, વિનંતીથી લઈને ગુસ્સે થયા સુધીના, ત્યારે વળી પાટલે. જમ્યા પછી પાછું, વાળેલું પાનું સીધું કરીને (ત્યારે બુક-માર્ક નહોતા મૂકતા!) નવલકથાને શરણે; વાચન અને નિદ્રાના સંધિસ્થાને ચોપડી હાથમાંથી સરી પડે કે છાતીસરસી થઈ જાય ને વામકુક્ષીના થોડાક ઘૂંટડા ભરી લઈને ફરી, ‘નિદ્રાને પરહરી’ નવલમય! બપોર-સાંજ-રાત એકાકાર! સુબહા હોતી થી, શામ હોતી થી, જિંદગી યૂં [નવલ-વાચનમાં જ] તમામ હોતી થી. એ અવસ્થા યાદ આવી જાય છે –

આ વરસાદના દિવસોમાં, એની એ જ નવલકથા લગભગ પચાસેક વરસે ફરી વાંચતાં વાંચતાં.

એ વખતનું – ‘સરસ નવલકથા!’ એટલા સિવાયનું ખાસ કશું આજે યાદ આવતું નથી. જાણે એ જ નવલકથા પહેલીવાર વાંચી રહ્યો છું – તાજી જ.

સાહિત્યના આસ્વાદનમાં આ શૂન્ય-સ્થાન બની રહેતા સ્મરણની પણ એક જુદી જ મજા છે. સ્મરણમાં જૂની કૃતિઓ ઉભરાય છે તેમાંની કેટલીક તો આમ ઘનીકૃત (કન્ડેન્સ) થઈ ગયેલી. વિગતો યાદ હોતી નથી, માત્ર એક આહ્લાદક રમ્ય છાપ હોય છે – એ ઉત્તમ હતી એવો પ્રભાવ હોય છે માત્ર. એની મજા એ હોય છે કે કશું જૂનું, પહેલાં-વાંચ્યું-હતું-એ જ લાગતું નથી. ‘ઉત્તમ કૃતિ જેટલી વાર વાંચો એટલી વાર નવી’, ‘ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામ્ ઉપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ’ એવાં સૂત્રોનો એક અર્થ આ પણ છે. સ્મરણની દાબડી નાની ને નાની, સાંકડી ને સાંકડી થઈ જાય છે. અંદર માત્ર એક સઘન રત્ન પડ્યું હોય છે – ‘અહા-પરિતૃપ્ત’ની આનંદ-છાપનું. ને એ નાનકડી સ્મરણ-મંજૂષા ખોલતાં જ એની સુગંધને રસ્તે રસ્તે અંદર ને વળી પાછળ, છેક અરધીસદી પૂર્વે સુધીની વાચનયાત્રા ચાલે.

કેટલુંક વળી સ્મરણમાં ઝબકી પણ ઊઠે – બલવંતરાય ઠાકોરના કાવ્યની નાયિકાની જેમ ‘જૂનાં સ્થાનો સજીવન થયાં, સાંભળું કંઈ જૂના.’ એવું પણ લાગે. ધુમ્મસ અને અજવાસની એક રહસ્યભરી સૃષ્ટિ ઊઘડતી રહે છે...

○

‘સંચયન’નું – એની સંપાદનપ્રક્રિયાનું – એક રહસ્ય આ પણ છે. પેલાં રંગ-પરિવર્તનનાં સંધિ-સ્થાનો જેવું. પહેલાં થોડુંક વિચારી લઉં છું. પછી મનને છૂટું મેલી દઉં છું – સામ્રાટ ઉપવનથી વિ-ગત સમુદ્રના તળિયા તરફ જતાં જતાં અનેક સુંદર ને પ્રભાવક કૃતિઓને એ અડતું રહે છે, કશા આકાર વિનાનું મેઘધનુષી રંગોવાળું સ્વાદભર્યું ચયન થતું રહે છે. પણ બહાર આવતાં જ, સંપાદક નામનો સલાટ કામે લાગી જાય છે. કંઈ કેટલુંય ખરી પડે છે ને એક આકાર, એક રમણીય શિલ્પ રચાતું જાય છે – ‘સં’ચયન.

એ પ્રક્રિયાનો સ્વાદ કંઈ જેવોતેવો હોતો નથી.

એ ‘ચયન’નો પહેલો વાચક-આસ્વાદક તો હું જ, ને ‘સંચયન’નો પણ પહેલો ઘૂંટડો હું ભરું છું.

અને પછી તમારાં નયન-કમળ સામે ધરું છું.

બને કે તમે પણ આમ જ...

રમણસોમી

કવિતા

સાત કાવ્યો • લાભશંકર ઠાકર

ચાંદરણું

હું વ્યસ્ત છાં ટેબલપે કચેરીમાં
ત્યાં
આવી પડ્યું ચાંદરણું રૂપેરી.
મૂંગું મૂંગું એ હસીને મને ક્યાં
તેડી ગયું દૂર : પ્રદોષવેળા
ઝુકેલ શો ઘેઘૂર આંબલો, ને
વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા
નદી; ભરીને જલ-કેશ ભીના
કપોલની શી સુરખી ભીની ભીની !—
જતી હતી તું; નીરખી મને ને
અટકી જરા; ચાંદરણું રૂપેરી
ગર્યું નીચે ઘેઘૂર વૃક્ષમાંથી
ભીના ભીના રક્ત કપોલની પરે...
આજે હશે ક્યાં અહ કેવી
જાણું ના...
જો ક્યાંકથી આ કવિતા કદીયે
વાંચે ભલા તો લઈ તું જજે હવે
(નદીતટે વૃક્ષ નીચે ઊભેલા
કુમારને જે દીધ તે) રૂપેરી
ભીનું ભીનું ચાંદરણું....

(વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા, ૧૯૬૫)

વીસમી સદીના સાતમા
દાયકાના વિદ્રોહશીલ
કવિઓમાંના એક લાભશંકર
જાદવજી ઠાકર (૧૪ જાન્યુ.
૧૯૩૫) અદ્યતન ગુજરાતી
કવિતાના એક પ્રમુખ કવિ તરીકે
ઊપસ્યા. એ પૂર્વેની, પરંપરા
સાથે જોડાતી પણ છંદ-લયની
તાજપવાળી એમની કવિતા
'વહી જતી પાછળ રમ્ય ઘોષા'
માં પ્રગટેલી. એમાંની 'તડકો'
નામની પ્રયોગદર્શી રચનાથી
એમની કવિતા અદ્યતન રીતિ
સાથે અનુસંધાન પામે છે. ને
પછી 'માણસની વાત'
(૧૯૬૮)થી શરૂ થઈને અનેક
સંગ્રહોમાં પ્રસરતી રહે છે.

લાભશંકર નાટ્યકાર, નવલકાર,
ગદ્યકાર પણ છે.

અંતિમ ઇચ્છા

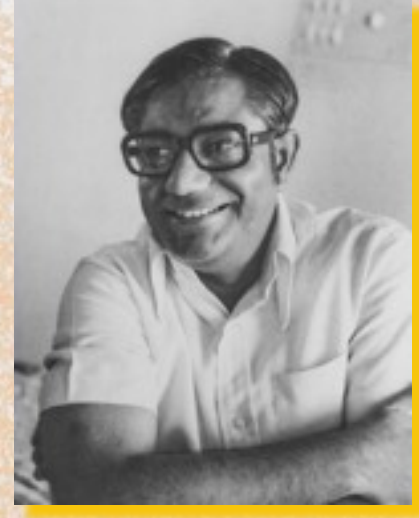
ને વૃદ્ધ હાથે પકડી બપોરના
તું હોય રામાયણ વાંચતી, સખી
ઝીણાં કરી લોચન બે નમીને;
ને વિપ્રલંભે કૃશકાય આકુલા
કારુણ્યમૂર્તિ અહુ દગ્ધ જાનકી
ઊભી રહી હો તુજ નેત્રની નીચે
પૃષ્ઠો પરે જીર્ણ; જરાક રમ્ય
મોતી ઝઝૂમે ચખ વૃદ્ધ;

કહું?

ત્યારે અનુજ્ઞા લઈ ઇન્દ્રની સખી
પતંગિયું એક બની સુવર્ણનું
આવીશ પૃષ્ઠો પર બેસવા ક્ષણ.

૨

ઊંચી તમારી પ્રિય પુષ્ટ કાયા
નાઠ્યા પછી રોજની જેમ હાથમાં
પ્રવેશશે છાબ લઈ, અજસ્ર
મોંથી હશે મંત્ર ઝરંત, સિક્ત
નમેલ સ્કંધો પરે પ્રશસ્ત
ઢળ્યો હશે આતપ સ્હેજ, હે સખે!
વિશ્રબ્ધ મારા મુખ-શો; ધીમે ધીમે
આવી અહીં આંગણમાં કરેણની
ડાળી પરે દક્ષિણ હાથ દીર્ઘ
લંબાવશો; કંપતી અંગુલિ થકી
થશે જરી સ્પર્શ, ત્યહીં જ હું પ્રિયે
ગરીશ (રાતું ફૂલ) રોજ છાબમાં.

શ્રાવણી પૂર્ણિમા

ઘેરાયેલા સઘન નભમાં છિદ્ર થોડું પડ્યું, ત્યાં
આકાશેથી રજતવરણું રેશમી વસ્ત્ર મોંઘું
આવ્યું નીચે ફરફર અહીં બારીની બહાર જોઉં.
સામે પેલા ગડવર ઊભા વૃક્ષની ડાળીઓમાં
ગુંચાતું, ને ગહકી ઊઠતો મોર જંપી ગયેલો.
નીલા નીલા કમલસરમાં નાહીને શું અનંગ
ગોરું ગોરું બદન ઊતરે પૂર્ણિમાનું પ્રફુલ્લ.
કોઢે બાંધ્યા વૃષભ પર ત્યાં પૃષ્ઠ ભાગે પડે છે
જ્યોત્સ્ના મીઠી, જરીક દૂર ત્યાં ઓસરીમાં મૂકેલાં
ખાલી બેડાં મહીં છલકતી ને દીવાલે અધૂરાં
છાયાચિત્રો મધુર રચતી ચાંદની સાવ ચોખ્ખાં.
શેરીમાં જે જલ ટપકતાં નેવલાં એક એક,
ટીપે ટીપે અવ ટપકતાં ચાંદની શ્વેત શ્વેત.
રસ્તે વેતાં જલ પ્રબલમાં શી નિહાળું તણાતી
ગાત્રો ઢાળી શિથિલ નમણી શ્રાવણી પૂર્ણિમાને.

(વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા, ૧૯૬૫)

(વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા, ૧૯૬૫)

તડકો

પરોઢના ઝાકળમાં તડકો
 પીગળે.
 પીગળે પીગળે પડછાયાના પ્હાડ.
 ને આંસુમાં
 ડૂબતી તરતી
 તરતી ડૂબતી
 અથડાતી ઘૂમરાતી આવે
 થોર તણી કાંટાળી લીલી વાડ.
 વાડ પરે એક બટેર બેઠું બટેર બેઠું બટેર બેઠું
 ફફડે ફફડે ફફડે એની પાંખ.
 દાદાની આંખોમાં વળતી ઝાંખ.
 ઝાંખા ઝાંખા પરોઢમાંથી પરોઢમાંથી
 આછા આછા
 અહો મને સંભળાતા પાછા અહો મને સંભળાતા
 આછા
 ઠક્ ઠક્ ઠક્ ઠક્ અવાજમાં
 હું ફૂલ બનીને ખૂલું
 ખૂલું
 ઝાડ બનીને ઝૂલું
 ઝૂલું
 દરિયો થૈને ડૂબું
 ડૂબું
 પ્હાડ બનીને કૂદું
 કૂદું
 આભ બનીને તૂટું
 તૂટું તડકો થઈને
 વેરણછેરણ તડકો થઈને
 સવારના શબનમસગરને તળિયે જઈને અડકું.
 મારી કર કર કોરી ધાર પીગળતી જાય.
 પીગળે પીગળે પડછાયાના પ્હાડ !

અવાજને ખોદી શકાતો નથી...

અવાજને ખોદી શકાતો નથી
 ને ઊંચકી શકાતું નથી મૌન.
 હે વિપ્લવખોર મિત્રો !
 આપણી રઝળતી ખોપરીઓને
 આપણે દાટી શકાતા નથી
 અને આપણી ભૂખરી ચિંતાઓને
 આપણે સાંધી શકતા નથી.
 તો
 સફેદ હંસ જેવાં આપણાં સપનાંઓને
 તરતાં મૂકવા માટે
 ક્યાં સુધી કાલાવાલા કરીશું
 આ ઊષરભૂમિની કાંટાળી વાડને ?
 આપણી આંખોની ઝાંખાશનો લાભ લઈ
 વૃક્ષોએ ઊડવા માંડ્યું છે તે ખરું
 પણ એય શું સાચું નથી
 કે આંખો આપીને આપણને છેતરવામાં આવ્યા છે ?
 વાગીશ્વરીના નેત્રસરોવરમાંથી
 ખોબોક પાણી પી
 ફરી કામે વળગતા
 થાકી ગયેલા મિત્રો !
 સાચે જ
 અવાજને ખોદી શકાતો નથી.
 ને ઊંચકી શકાતું નથી મૌન.

ડોલ શબ્દની....

પ્રસ્તાવના

ડોલ શબ્દની કાણી રે

ઊંડાં કૂવાનાં પાણી રે

હરખભેર દામણ ખેંચે છે લઘરો તાણી તાણી રે

આ આવી છલકાતી લઈને

ભરચક પાણી પાણી રે !

(બૂમ કાગળમાં કોરા, ૧૯૭૪)

કવિવર નથી થયો તું રે

કવિવર નથી થયો તું રે

શીદને ગુમાનમાં ઘૂમે ?

લઘરા, તારી આંખોમાંથી ખરતાં અવિરત આંસુ

આંસુમાં પલળેલા શબ્દો

શબ્દો પાણીપોચા

પાણીપોચાં રણ રેતીનાં

પાણીપોચા રામ

પાણીપોચા લય લચકીને

ચકવાકને ચૂમે

કવિવર નથી થયો તું રે

શીદને ગુમાનમાં ઘૂમે ?

લઘરા તારા કાન મહીં એક મરી ગયું છે મચ્છર

એ મચ્છરની પાંખો ફફડે

શબ્દો તારા થરથર થથરે

ફફડાટોની કરે કવિતા

પડતા પર્વતનો ભય તારા ભાવજગત પર ઝૂમે

કવિવર નથી થયો તું રે

શીદને ગુમાનમાં ઘૂમે ?

શહીદ બનતાં બચી ગયો તું ખડક શબ્દના ખોદે

વાણીના પાણીની મનમાં પરબ માંડતો મોદે

અરે, ભલા ! શીદ પરસેવાનું કરતો પાણી પાણી ?

તું તરસ્યો છે એવી સાદી વાત હવે લે જાણી.

શબ્દો છોડી ખેતરને તું ખેડ

ડી. ડી. ટી. છાંટીને ઘરમાં અનાવલિને તેડ.

શબ્દોનો સથવારો છોડી

લય લંપટના તંતુ તોડી

ઘર-આંગણિયે શાકભાજીને વાવો

કવિવર ! વનસ્પતિ હરખાય અશું કેં પ્રેરક સંગીત
ગાઓ

અને જુઓ આ રીંગણ મરચાં ગલકાં તૂરિયાં

આંખ સમીપે લટકે લૂમેલૂમે

કવિવર નથી થવું તારે

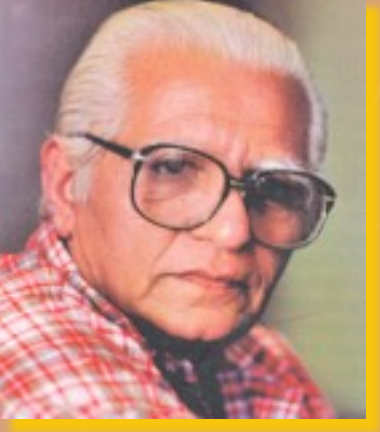
શીદને વિષાદમાં ઘૂમે ?

(લઘરો, ૧૯૮૭)

* લાભશંકર ઠાકરનાં ૩ કાવ્યોનું પઠન : જયદેવ શુક્લ

વાર્તા

કૂબો • હરીશ નાગ્રેયા

બહારથી કંટાળીને આવેલાં વિરમ, કુંજ અને છોકરાં, હાશ કરતાં, કપડાં બદલી, હજી ઘરમાં ગોઠવાયાંય નહોતાં ત્યાં જ ફોનની ઘંટડી વાગી. આવા સમયે કશુંક પ્રેરતી ઘંટડી વિરમને ગમતી નહીં.

કોણ છે નવરું, રાતે બાર વાગે ? વિરમે ન-છૂટકે તોછડાઈમાં ફોન ઉપાડ્યો : હેએ...લોઅ ! ફોન પર નિયતિ હતી. વિરમે ટૂંકાવ્યું : એક મિનિટ....!

નિયતિ અને કુંજનું હવે લાંબું ચાલશે એવી આગોતરી અકળામણમાં વિરમે નિયતિને ન કેમ-છો પૂછ્યું. ન રાતે-કેમ-ફોન-કરવો-પડ્યો એવી કોઈ ચિંતા વ્યક્ત કરી. એણે તરત સાદ પડ્યો : કુંજ, તારો ફોન છે, નિયતિ...ત્તી !

અણગમામાં વિરમનો નામોચ્ચાર બટકી ગયો. ઉતાવળે કુંજે આવી, ધરી રાખેલું રિસીવર લીધું કે વિરમ બબડ્યો : ટૂંકમાં પતાવજે હવે. કુંજે ગળી જઈ, અવાજમાં સાયાસ ઉમળકો પૂર્યો : હાય, નિ ! કેમ, અત્યારે ! ખેરિયત તો છે ને ? શું ? કુંજનો સ્વર તરડાયો. એણે આંખ મીંચી, હોઠ ભીડી, સમસમતાં ક્યાંય સુધી 'હું'- કર્યા કર્યું.

વચ્ચે વચ્ચે છૂટાછવાયા છટકતા કુંજના ઉદ્ગારો – અત્યારે ! અંબરે ! માય ગોડ. પણ તું છે ક્યાં – સાંભળી, કુંજના ચહેરા પર સળવળતાં મૂંઝવણનાં અળસિયાં જોઈ, વિરમ અનુમાનમાં ખોવાઈ ગયો.

કુંજ અને નિયતિ સ્કૂલથી સાથે હતાં, ને સંકટ સમયની સાંકળ જેમ એકબીજાને હાથવગાં રહેતાં. વિરમને નિયતિ ગમતી, પણ બંનેનું ઓથભર્યું સખ્ય જોઈ એને ક્યારેક ઈર્ષ્યા આવતી. વિરમને નિયતિનું ચાતુર્ય આકર્ષતું, પણ એનું આખાબોલાપણું સહન ન થતું. વિરમે કાન સરવા કર્યાં.

નિ, તેં પપ્પાને ફોન કર્યો? કુંજે પ્રશ્ન તો કર્યો, પણ ખોટો, ને કટાણે થઈ ગયો હોય એમ એ સહેજ થોથવાઈ, ને પછી નિયતિના ઉત્તરથી મૂંઝાઈ.

કુંજની મૂંઝવણ તાગી ગઈ હોય તેમ સામેથી નિયતિએ એવો સવાલ પૂછ્યો કે કુંજે હા-કે-નામાં ટૂંકો, પણ સ્પષ્ટ જવાબ આપવો પડે, જેથી આગળ શું કરવું એની નિયતિને સૂઝ પડે.

વિરમ તરફ કુંજની કીકીઓ સહેજ સળકી, ને તરત પાછી ફરી. એ બોલતાં ખચકાઈ. નિયતિના સંદર્ભમાં જાગેલા ખચકાટને એ ઓળખી ન શકી. અનપેક્ષિત ખચકાટને ખાળતાં કુંજે સામે પ્રશ્ન કર્યો : એમાં પૂછવાનું હોય ? અફકોર્સ, આવતી રહે. આ શું તારું ઘર નથી ?

‘એક લાલની રાણી’ જેવાં નાટકો પણ આપનાર હરીશ હેમરાજ નાગ્રેયા (૧૯૩૪-૨૦૦૯) મુખ્યત્વે ટૂંકી વાર્તાના સર્જક છે. ગઈ સદીના છેલ્લા બે દાયકામાં પ્રગટ થયેલી **‘તું બોલને’** (૧૯૯૦) વગેરે ૩ સંગ્રહોની ૭૦ જેટલી વાર્તાઓ માર્મિક કથનથી, સ્ત્રીના આંતર-બાહ્ય વેદના-પ્રવાહોના સંયત આલેખનથી ધ્યાનપાત્ર બનેલી.

શું છે, એ જાણવા વિરમે કુંજ સામે નેણ ઊંચાં કર્યાં. કુંજે વિરમ સામે જોવાનું એમ ટાળ્યું, જાણે કોઈ અંદેશાને મુખોમુખ થતાં વર્ષોથી ટાળતી આવી ન હોય ? પોતાના વર્તનથી કુંજે ભાગેડુ જેવી નાનમ અનુભવી. અવગણાયો હોય તેમ વિરમનું મોં વીલું પડી ગયું.

ફોન મૂકી કુંજે અફસોસમાં માથું ધુણાવ્યા કર્યું : અંબર, આવું કરી શકે ! સાવ આવું !

– પણ થયું શું ? વિરમના અવાજમાં કાળજી કરતાં અકળામણ વધુ હતી. મા-બાપની વાતો સાંભળ્યા કરતાં સૌમ્યા અને કેરવને પોતાના રૂમમાં જવાનો આદેશ દેતો વિરમ કુંજ તરફ સર્વો. છોકરાં તરત બારણાં પાછળથી ડોકાયાં.

– શું થયું કુંજ, ઝઘડ્યાં કે શું, અંબર ને નિ પાછાં ? વિરમનો અધીર અવાજ તરડાયો.

– નિને ઘરની બહાર કાઢી મૂકી છે, અંબરે. કુંજ દુભાઈ. આમ થવાનું જ હતું વહેલું-મોડું એવી ખાતરી હોય તેમ વિરમે ઉદાસીનતાથી ઉમેર્યું : હવે ?

– અત્યારે નિ રસ્તા પર ઊભી છે, બેગ સાથે, એકલી.

– તો ?

– આવે છે, અહીંયાં.

– અહીંયાં? શું કામ?– જેવી નામરજીની તોછડાઈ વિરમના અવાજમાં ઝબકી. કુંજને આશ્ચર્ય થયું.

– નિએ પૂછ્યું, મેં કહ્યું : આવતી રહે. ઘર તારું જ છે. શું ખોટું કહ્યું ? ને કુંજે રહીને ઉમેર્યું : શું કરું ? કુંજ બોલી તો ગઈ, પણ, શું કરું-માં માફી જેવી લાચારી ડોકાઈ જતાં એણે ક્ષુદ્રતા અનુભવી. વિરમ અપલક તારી રહ્યો.

– ખરી છે તું, નિને ઘરે બોલાવે છે, હું સામે ઊભો છું, તોય તું તો પૂછતીય નથી મને, કેમ ?

અનેક ગોફણો એકસાથે વછૂટી હોય તેમ વિરમના શબ્દો કુંજના હૈયે સામટા ઝીંકાયા. પહેલાં તો સમજાયા નહીં, પછી ઘાયલ પંખીની પાંખ જેમ રહીને સહેજ તરફડે તેમ શબ્દોની સભાનતાથી કુંજ ફફડી.

મારે પૂછવું પડે તને ? શાહુડીનાં પીંછાની જેમ કુંજનાં રોમેરોમ રોષમાં ઊભાં થઈ ગયાં, પણ એ બોલી ન શકી. નિરાધારતાની નાલેશીમાં સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

– આ તે કંઈ રીત છે? વિરમે બબડી મોં ફેરવી લીધું. કુંજ સમજી નહીં. કોની રીત? નિયતિની કે એની? ધૂંધવાયેલા વિરમનો ઊંચો અવાજ કુંજને ગમ્યો નહિં. વિરમનો પ્રશ્ન એના મનમાં જાગેલા કોઈ અંદેશાના હાઉ સામે પડકાર હતો. કુંજ જોઈ રહી. હાથમાંનો નેપ્કિન વિરમે તાણમાં સોફા પર ફંગોળ્યો. સામાન્ય રીતે વિરમનું વેણ કુંજ મન પર લેતી નહીં. પણ આજના પ્રશ્ને સાહચર્યની તાસકમાંથી કાંકરાની જેમ એને ચૂંટી બહાર ફગાવી દીધી ન હોય એવું એને ઓછું આવ્યું. વિરમ જે બોલ્યો એ ખરેખર એને અભિપ્રેત હશે, કે અસભાનપણે જ...? પણ હૈયે ન હો તો હોઠે આવે જ કેમ, અમસ્તું જ?

વિરમના વિચારથી ક્ષુબ્ધ કુંજ ઘડીક નિયતિને ભૂલી ગઈ. એને સમજાયું નહીં, વિરમને અકળામણ શેની હતી ? નિ અહીં આવે છે એની, કે નિને આવવાનું કહેતાં પહેલાં એની સંમતિ ન લીધાની ? મારા જ ઘરમાં મારે વિરમની રજા લેવાની ? કુંજને થયું નિયતિની જેમ એ પણ રસ્તા પર જ છે. પોતીકાપણાની ઓસરી જતી પતીજનું લખલખું કુંજના અંગમાંથી પસાર થઈ ગયું.

કુંજની ચુપકીદી દરમિયાન વિરમે પાયજામા પર કફની ચડાવી ચંપલ પહેર્યાં ને, હું-પાન-ખાવા-જાઉં-છું કહી, લેચ-કી લઈ એ બારણા તરફ ફર્યો. બહાર જતાં વિરમે એવી નજરે પાછું વળીને જોયું, જાણે એમાં નિયતિ આવે તો કુંજે શું કરવું એનો આદેશ ન હોય ? કુંજને ફાળ પડી.

વિરમ, જો, સાંભળ....! કુંજનું ગળગળું મન વિરમ પાછળ દાદર સુધી ઢસડાઈ, પાછું ફર્યું. વિરમના આવા વર્તનથી કુંજ અજાણી નહોતી. એથી વિરમને શું અભિપ્રેત હતું એ સમજતી હતી. એનું મનોબળ તોડવા વિરમ પાસે આ અકસીર

ઈલાજ હતો, ને અચૂક એ વાપરતો. ઘરમાં પોતાના વજૂદ માટે ઊભા થયેલા પ્રશ્ન સામે ઈંગરાઈ ગયેલી કુંજ ફિક્કું હતી. સોફામાં ઢગલો થઈ બેસી ગઈ. સૌમ્યા ને કૈરવ તરત બહાર દોડી આવી કુંજને વળગી પડ્યાં.

- શું થયું મોમ્ ? સૌમ્યાએ આંખમાં આંખ પરોવી. કુંજ જીરવી ન શકી.
- પપ્પા ક્યાં ગયા, કહે ને મમ્મી ? કૈરવે કુંજને હચમચાવી નાખી.
- કોનો ફોન હતો મોમ્ ? સૌમ્યાએ કુંજનો ચહેરો પોતાના તરફ ફેરવ્યો. એનો સખી જેવો સમભાવ કુંજને સ્પર્શી ગયો.
- મોમ્ કહે ને.
- નિ-માસીનો.
- નિ-માસીનો ! ચોકલેટની અપેક્ષામાં કૈરવ ઉત્સાહમાં આવી ગયો. સૌમ્યાએ કૈરવને વાર્યો.
- માસી અત્યારે આવે છે ? સંતાનોની આંખમાં નિ માટેનો આવકાર જોઈ કુંજ આશ્ચસ્ત થઈ.
- મોમ્, માસી કેમ આવે છે ?
- રહેવા.

આગળ જવાબ દેવો ટાળવા કુંજ બાળકોને કાખમાં દાબી એમના બેડરૂમમાં લઈ ગઈ. એને સૂઝ નહોતી પડતી, શું કરવું ? નિ આવતી હતી, અવમાનિત થઈને. વિરમ જતો રહ્યો હતો, અવમાનિત કરીને. પ્રસંગની આમન્યા જાળવવા કેવો અભિગમ અપનાવવો જોઈએ એ વિચારવા કુંજને થોડો સમય જોઈતો હતો, જેથી એવો તોડ શોધે કે વિરમ અકળાઈ નારાજ ન થાય; ને જો નિ આવે તો ક્યાં આવી ભરાણી જેવો અને ક્ષોભ ન થાય. કુંજે યંત્રવત્ બાળકોની પથારીઓ કરવા માંડી.

– મમ્મા, આજે તું અમારી સાથે સૂઈ જા ! કૈરવ અને સૌમ્યા કુંજને ભેટી પડ્યાં. કુંજને ગમ્યું. એ પથારીમાં બેસી ગઈ. કુંજને કહેવું હતું આજે નિ-માસી તમારી સાથે સૂશે. કોણ જાણે કેમ પણ એની જીભ નહીં. કુંજ લાડમાં બાળકોને પસવારતી રહી.

* * *

ઘર મોટું નહોતું. પણ હતું પોતાનું. માલિકીનું, વિરમ-કુંજનું. મન આડું ફાટ્યું : કુંજનું હતું ?

બાળકો મોટાં થતાં, અવરજવર વધતાં કુંજે ઘર વધુ સગવડિયું કરાવ્યું હતું. રિનોવેશનના ખર્ચાને પહોંચી વળવા એણે સવાર-સાંજ ટ્યૂશન કર્યાં હતાં. વિરમ આનંદમાં હોય ત્યારે ઘરને પોતીકો, હૂંફાળો કૂબો કહેતો. મુંબઈમાં આ કૂબો ઊભો કરતાં વિરમ-કુંજને માથે થોડાક સફેદ વાળ આવી ગયા હતા, લાખોમાં ગણતરી ને બંને નોકરિયાત. વિરમને ઓફિસમાંથી મળતી લોન ઓછી પડતાં કુંજે વર્ષો જૂની નોકરી છોડી પી.એફ., ગ્રેયુઈટી મેળવી બાકીની મૂડી ઊભી કરી હતી. પ્રવેશ વખતે એમની પાસે હતાં એક ચટાઈ, જૂની ખુરસી, નવો સ્ટવ ને ચાર ઉધાર વાસણ. એ વચ્ચે પણ પોતીકાપણાનો સહિયારો અહેસાસ અનન્ય હતો, અખિલાઈ છલકતો.

તું તો પૂછતીય નથી મને, કેમ ? કુંજનું મન કચવાયું. જગ્યા લીધી ત્યારે બાપુની સલાહ હતી, ઘર બંનેનાં નામ પર લેવું જોઈએ. પણ વિરમને મૂંગો, વિમુખ જોઈ, કુંજે બાપુને વાર્યા હતા, ને ઘર વિરમના નામ પર લીધું હતું ઉત્સાહમાં વિરમે દરવાજે તકતી પર કુંજનું નામ પણ ચીતરાવ્યું હતું. કુંજનો જીવ ફફડ્યો : ફક્ત ચીતરાવ્યું જ હતું. શું કામનું, જો....

વાહન ઊભું રહેવાનો અવાજ આવતાં કુંજ ઊભી થઈ બારીએ ગઈ. કંઈ દેખાયું નહીં. બહાર અંધારું હતું, જેમાં તીવ્ર ગંધ હતી, નિરાશ્રિતતાની.

ગુડ નાઈટ ! બાળકોને બચ્ચી કરી, લાઈટ ઓલવી કુંજ સમતુલા શોધતી બેડરૂમની બહાર નીકળી.

નોકરીના ઇન્ટરવ્યૂ માટે અણધાર્યો ચડી આવેલો વિરમનો મિત્ર, રાજુ, અઠવાડિયા પછી ગઈ કાલે જ ગયો હતો. એ આવ્યો ત્યારે વિરમે ખોટે મસેય પૂછ્યું નહોતું : કુંજ તને...! તો પછી વિરમને કેમ પૂછવું પડ્યું ? હું એની મરજીને ઉવેખવા જાણી જોઈને શું ઉપરવટ જઈ રહી હતી ?

નિ માટે અનુભવાતી નિસહાયતા કુંજને ખટકી, ઘર ઊભું કરવાનો એનો અને વિરમનો સહિયારો આયાસ, નિયતિના જીવનની જેમ જ એળે જતો લાગ્યો. એ મૂંઝાઈ, મારા ને નિયતિના ઘર માંડવાના ઉદ્દેશની માવજતમાં શું ખૂટ્યું ? કે પછી વિરમ, અંબરના જિન્સ જ....

પરિવારની મરજી વિરુદ્ધ ભાગી જઈ નિયતિએ અંબર જોડે લગ્ન કર્યા હતાં. ત્યાર પછી કોઈ પણ સ્વજને એની સાથે સૂતકનોય સંબંધ રાખ્યો નહોતો. અત્યારે હવે ક્યા મોઢે નિ...! પહેલે દિવસથી જ કુંજને હતું અંબરથી નિયતિ નહીં જીરવાય. નિયતિને મેં પૂછ્યા વિના બોલાવી એ શું વિરમથીયે નહીં જીરવાયું હોય? પોતાના અહમ્ જેટલા નાના, સાંકડા કૂબા બનાવવા એમને કેમ ગમતા હશે ? સત્તા માટે ? સલામતી ખાતર? કોનાથી? એવા કૂબા જેમાં એમના સિવાયના બધા જ બહાર રહી જાય?

હમણાંની નિયતિએ કુંજને પેટછૂટી વાત કરવા માંડી હતી : કુંજ, શરૂઆતના દિવસોની બેફિકરાઈ અને બેજવાબદારીને હું અને અંબર એકબીજાના સાન્નિધ્યમાં મરજીની મોકળાશ સમજી બેઠાં હતાં, ને એને ખોઈ ન બેસીએ-ની બીકમાં તરત પરણી ગયાં, પણ પછી મોકળાશ તો રહી નહીં, રહી તો અંબરની જ મરજી, ગૂંચળાવતી, સંબંધમાં એક સાંધો તો તેર તોડતી. કુંજ, મને હજી સમજી નથી શકી હું, કે અંબરનું જ ગાયું હું કેમ ગાયા કરું છું ? બીકમાં ? એને જો હું નહીં સાચવું, ને એ મને પડતી મૂકશે તો કોઈનેય હું મોઢું કેમ દેખાડી શકીશ ? અંબર વિશે મારો નિર્ણય ખોટો છે, જાણું છું, પણ હું ખોટી હોઉં, એ સ્વીકારતું નથી, ને મને સાચી પાડવાની જીદમાં અંબરને વળગી રહી છું, હડધૂત થતી. વહેલુંમોઢું મારે આ સ્વીકારવું જ પડશે, નહીંતર એક દિવસ...! કુંજનું મન ભરાઈ આવ્યું.

વિરમનું અને એનું, લગ્ન પહેલાં, નિએ કેટલું બધું કર્યું હતું ? વિરમે લખેલા આવેશમય પ્રેમપત્રો બાના હાથે ચડતાં, નિ જ એની વહારે ધાઈ હતી કે એ પત્રો વિરમને નામે એણે કુંજને લખ્યા હતા. પત્રો વાંચી બા ડઘાઈ ગઈ હતી : શરમાતી નથી, આવા ભૂંડા કાગળ તારાથી કુંજને લખાય ? ને ટાંટિયો ભાંગી નાખીશ કહી બાએ નિયતિનું ઘરે આવવાનું બંધ કરી દીધું હતું. નાલેશીમાંય નિ હસતી હતી : ચલતા હૈ યાર, તૂ ચિંતા મત કર. નિનો સાથ જો ન હોત તો આજે બેઠી છે ઘર, સંસાર માંડીને તે...! કુંજ પાછી દાજી : કોનાં ? તારાં કે વિરમનાં ? તમારાં હોત તો શું વિરમે તને....?

વિચારોથી ગુનાહિત અનુભવતી કુંજને એના તર્કે ટપારી : બહુ સેન્સિટિવ છે તું, સ્ત્રીને એ પોસાય ? સમજ, નિયતિ માટે તારા જીવનમાં ખલેલ પાડવી શું યોગ્ય છે ? કુંજનું મન તડક્યું : બે બાળકો થયાં પછીયે વિરમનું બોલવું – તું તો પૂછતીય નથી મને, કેમ ? – એ શું યોગ્ય છે ? પ્રશ્નમાં આટલાં વર્ષેય હજી મારો સ્વીકાર નથી, દુઃખ એનું છે. એ દુઃખ સામે આંખ આડા કાન કેમ કરું ? સ્વમાન વિના જીવવામાં શો સ્વાદ ? કુંજનો તર્ક જંખ્યો નહીં : તું જેને સ્વમાન કહી ઓળખાવે છે, એ તારા અહમે પહેરેલું મહોરું તો નથી ને ? કુંજ બળી ઊઠી : તો શું શરણાગતિ સહચર્ય છે ? જ્યાં મરજીની મોકળાશ ન હોય ત્યાં ખુલ્લું આકાશેય કારાવાસ લાગે. શું કારાવાસ માટે સંસાર માંડ્યો હતો ? કુંજનો તર્ક પાછો પડ્યો : તું તો નિયતિને પડતી મૂકી તારો જ બળાપો લઈ બેસી ગઈ છો.

કુંજને થયું, કજિયાનું મોં કાળું. નિને સમજાવી, ફોન કરાવી મોકલી આપીશ એના પપ્પાને ત્યાં. પણ તેથી શું થશે ? કુંજનો માંદલો ભડક્યો : તોડ નીકળશે. વિરમ સાથે સમાધાન થશે, તેથી જાગેલી સભાનતાને શો ફરક પડશે? એને વિસારે પાડી શકશે? તને એ કનડ્યા નહીં કરે? કે પછી બેશરમ થઈ કનડગતનેય કોઠે પાડી લેશે?

કુંજનું મન ખાટું થઈ ગયું. પોતાના વામણાપણાની ઘૃણાથી છટકવા એણે ઘડિયાળ સામે જોયું. ચાલીસ મિનિટ પસાર થઈ ગઈ હતી. ન વિરમ પાછો ફર્યો હતો, ન હજી સુધી નિ પહોંચી હતી. જે ક્ષણે કુંજને નિની પડખે ઊભું રહેવું હતું, વિરમ એ જ ક્ષણે....

રેઠું અનુભવતી કુંજને પિયર યાદ આવી ગયું, બહેનો-બાપુ, બા, પણ કોઈ ઉમળકો જાગ્યો નહીં. બાને કોઈ પણ વાત કરો બસ એટલું જ બોલે : વારું, પૂછી જોઈશ તારા બાપુને. ત્યારે સમજાતું નહીં. બધી બહેનો અકળાતી : વાતે વાતે બાપુને શું પૂછવાનું? તારું મન શું કહે છે? બા મૂંગી રહી આડું જોઈ જતી. કુંજને થયું. બાને શું મારા જેવા પ્રશ્નો નહીં થતા હોય, કે એવી કોઈ એને જરૂર જ નહીં જણાઈ હોય? ઘર ઊભું કરવામાં જો એનો ફાળો ન હોત તો આ બધા વિચાર કરવાની શું એની હિંમત ચાલત ખરી ? એ શું કરત ? કુંજ મૂંઝાઈ : લગ્ન કરીને જે વરના ઘરે જતી હશે, શું એ લોકોને પોતીકું-હક્કનું લાગે એવું ઘર અનુભવવાનાં મરજી-મન નહીં થતાં હોય ? દાયકાઓના દામ્પત્ય પછીય નહીં ? થતું હશે ત્યારે એ શું કરતી હશે ? મારી જેમ જીવ બાળતી હશે કે મન મારી નાખતી હશે, ઓશિયાળી થઈ.

કિનારા પર પછડાતા લોઢની જેમ વિરમના વેણ – તું તો પૂછતીય નથી મને, કેમ ? – કુંજના ચિત્ત પર વારંવાર અફળાઈ રહ્યા. મારે જે કરવું હોય એ એને રાજી રાખીને કરવાનું ? મારા રાજીપાનું શું ? એને અપરાધ ભાવે જ ટકાવવાનો, પરસ્પર હક્કના સ્વીકારમાં નહીં ? ને એને કહેવાનો, સહચાર ?

કુંજ અકળાઈ. નિનો ફોન જ ન આવ્યો હોત તો આમાંનું કશુંય ન થાય, આંધળાપાટાની રમત ચાલ્યા કરત. પછી થયું જો ફોન ન આવ્યો હોત તો ખબર કેમ પડત કે મારા ઘરમાં મારે હજી પૂછવાનું હોય, પોતીકું સમજી જીવવાનું નહીં.

ડોરબેલ સંભળાતાં જ કુંજને ધ્રાસકો પડ્યો : નિ ? કે વિરમ ? પછી ધ્યાનમાં આવ્યું. બેલ તો ઉપરવાળા ભાટિયાને ત્યાં વાગી હતી. કુંજ વિચારમાં પડી ગઈ. પાનનું બહાનું કાઢી વિરમ કેમ ચાલ્યો ગયો હતો ? મારા અને નિ વચ્ચે ક્ષોભની ક્ષણના સાક્ષી ન બનવું પડે એટલે ? ને આમ ચાલ્યા જઈ, પડતી મુકાયાનો મને અહેસાસ કરાવી, એ વાયડાને જોઈએ છે શું ? કુંજ વીફરી : પડ ખાડામાં, જા.

કુંજને પગલાંના ભણકારા વાગ્યા : જો તોબરો ચડાવીને વિરમ પાછો ફરશે તો ? તો સોરી કહી દેજે. સોરીના વિચારથી કુંજ ભડકી. ઘડીક એને વિરમ જોડે ખુલાસો કરી લેવાનું ખુન્નસ ચડ્યું. એ અટકી. એના પહેલાં જો નિ આવી ચડશે તો ?

પાનવાળાની દુકાન હજી ચાલુ છે કે બંધ થઈ ગઈ છે, એ જોવા કુંજ ઊભી થઈ, બારીએ જઈ, ઝૂકી એની આંખમાં અંધારું અંજાઈ ગયું : તને જો અંબરે જાકારી છે તો નિ વિરમે જાકાર્યો છે મારો હક્ક. તારું ઘર ભાગ્યું છે આજે તો મારી ભાંગી છે ઘરની ભ્રમણા. ઘરની દરેક ઈંટનો રંગ આપણાં લોહીથી લાલ કેમ ન બન્યો હોય, ભીંત અંતે ઓળખાય છે એમના અહંના વ્હાઈટવોશથી જ. કેમ, નિ કેમ ?

એકાએક કુંજ રસોડામાં ગઈ. નિ માટે જમવાની વ્યવસ્થા કરી. બેઠકરૂમમાં પાછી ફરી. સોફા પર સફેદ ચાદર પાથરી, તકિયો ગોઠવ્યો, એના પર નિ માટે પોતાનો નવો ગાઉન મૂક્યો : છો જોતો વિરમ આવીને. કુંજ ખુરસી પર બેસી ગઈ હાંફતી, ધૂંધવાતી, પ્રતિકારતી.

નહીં વાપરું, કુંજના વિચારમાં ભડકો થયો, એક પૈસો સૌમ્યના લગ્નપ્રસંગે નહીં વાપરું, ન સાડી-સેલાં માટે, ન ઘરેણાં માટે, ન વાડી-મંડપ કે ભોજનસમારંભ માટે. સાચવીશ રૂપિયે-રૂપિયો ઘર માટે, સૌમ્યના પોતાના નામના ઘર માટે જ્યાં કચવાતા જીવે એણે કોઈની રજા માગવી ન પડે.

વિચારોનો વિદ્રોહ જ્યારે કુંજને ઘેરી વળ્યો હતો, ત્યારે ઘાયલ સૈનિક, ધર્મક્ષેત્રે નવો વ્યૂહ કેમ ને ક્યારે માંડવો એનો વિચાર કરતો જેમ છાવણીમાં પાછો ફરે તેમ નિયતિ બે દાદર ચડી, હાંફતી દરવાજા સામે આવી ઊભી રહી. પ્રવેશ પર જડેલી નામની તકતી પર એની નજર પડી. નિયતિએ ટેરવાં ફેરવી વહાલથી નામ વાંચ્યાં : વિરમ-કુંજનો-કૂબો. ટચ-વુડ. નિયતિને ડૂમો ભરાઈ આવ્યો. ધીરે રહીને એણે ડોરબેલની સ્વિચ દાબી, ને દરવાજો ખૂલવાની રાહ જોઈ રહી.

(વાર્તાવિશેષ : હરીશ નાગ્રેયા – સંપાદક શરીફા વીજળીવાળા(૨૦૧૦)-માંથી)

અમિત અંબાલાલ

રિંત્ક, પેપર માશો, ઈ.સ. ૧૯૯૪

કવિતા

ઓરડો • રમણીક સોમેશ્વર

૧

ભીંતોને
ઘસી ઘસીને
ચકચક્તિ કરી
અને
ઓરડો બન્યો
અરીસાઘર
ત્યારથી
બહારની દુનિયામાં
કોઈ
બનાવો જ
નથી બનતા.

૨

ઓરડો
ચોરસ હોય કે લંબચોરસ
એ સતત
વર્તુળાતો રહે છે
આપણી અંદર
કેન્દ્ર અને પરિઘને
ફંગોળતો ફંગોળતો
થતો રહે છે
અપરિમેય.

૩

રોજ સવારે
ખસેડી લઉં બધી ભીંતો
બપોર થતામાં તો
ઘેરી વળે એ પાછી
મારા ઓરડાને
તડકો ખાઈ ખાઈ
તગડી થાય
દિવસ આખો;
સાંજે
પાછી જરા ખેસવું એને
ને
મધરાતે
અરધપરધ જ્યાં જાગું
ત્યાં તો
ભાળું એને
ચસચસ
ચાંદો પીતી.

રમણીક સોમેશ્વર (૨ જાન્યુ.
૧૯૫૧) સામ્પ્રત ગુજરાતીના
મહત્વના કવિ છે. એમના
કાવ્યાનુવાદ સાહિત્ય અકાદમી
(દિલ્હી) દ્વારા પુરસ્કૃત થયેલ છે.

(‘પરબ’, મે ૨૦૧૫)

હાસ્ય

નાપાસ • ચંદ્રવદન મહેતા

ફિફ્થમાં ક્રિકેટ રમવાની ખરી મજા પડી. શીખવનાર તો કોઈ નહીં, પણ ‘જામ રણજીત’(જામસાહેબ)ની ‘જ્યુબિલી બૂક’ હાથ આવી ગઈ તે આખી વાંચી નાખી. કેમ ઊભા રહેવું, કેમ બેટ પકડવું વગેરે નાનીમોટી બધી જ સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખી રમવા માંડ્યું. પરિણામે જૂનિયર ટીમમાં શીલ્ડ મેચ રમવાની મળી. એમાં મેં કરેલી વિકેટકીપિંગથી આત્મારામ ખાનસાહેબ માસ્તર બહુ ખુશ થઈ ગયા તે એક બેટ ઈનામ આપ્યું. એ જ મેચમાં હું પહેલો જઈ નોટ આઉટ રહ્યો તેથી આપણે સીનિયર ટીમમાં પણ દાખલ થઈ ગયા. નોટ આઉટ રહેવામાં કાંઈ મોટી ધાડ નહોતી મારી; કારણ રમત સાવ ફૂસ અને બેટ ઉપાડવાના જ સોગંદ ! આગળ વધીને દબાવ યા પાછળ જઈને અટકાવ, એ જ એક સિદ્ધાંત ! રન ગણો તો પૂરા સોળ પણ નહીં.

દાખલા તો કપાળે ચોંટ્યા જ હતા. ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ અને સ્ટોક્સ એન્ડ શેર્સ. માંડ માંડ ચોથીમાંથી પાંચમીમાં આવેલા, પણ પાંચમીના દાખલા તો તોબા. એલજિબ્રા પણ વિચિત્ર બનતી જતી હતી. સ્કવેર અને ક્યૂબ; ગુણો, છૂટા પાડો અને કોમન કાલો. પરિણામે પહેલીની પેઠે આ પાંચમીમાં પણ શેઠના દાંડિયા ગુલા! દાખલામાં તો ખરા જ પણ અંગ્રેજમાંયે માર્ક ઓછા !

પરિણામ સાંભળી આવીને આપણે છાનામાના પાછલે બારણેથી મોડા મોડા ઘરમાં દાખલ થઈ ગયા. તે દિવસે તો ઘરમાં કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહીં. બીજે દિવસે શનિવાર હતો. કોરટ તે દિવસે કાંઈ બંધ હતી. શું ધારો છો ? સવારે ચા-બા પીધી ત્યાં સુધી જાણે કાંઈ છે જ નહીં. પછી મામાજીએ એક્કો જોડી મંગાવ્યો અને કપડાં પહેરવા માંડ્યા : "શેઠ ! ચાલો તૈયાર થાઓ" એટલે જાણે મારે તૈયાર થવાનું સૂચન મળ્યું. વાતાવરણ તરત જ સમજણ પડે એવું હતું. પણ નેમ શી હતી તે કળવી મુશ્કેલ હતી.

નવેકને સુમારે આપણે એક્કામાં ગોઠવાયા. મામાજી જાતે હાંકવા બેઠા. નાના મામા મોતીભાઈ પણ સાથે નહીં. અને વરઘોડો નીકળ્યો. સુઝિયાણી ચાલે, બેત્રણ ઘર નથી ગયા. એટલામાં તો સોની મહાજન પોતપોતાને ઓટલે આવકાર આપવા તૈયાર હતા !

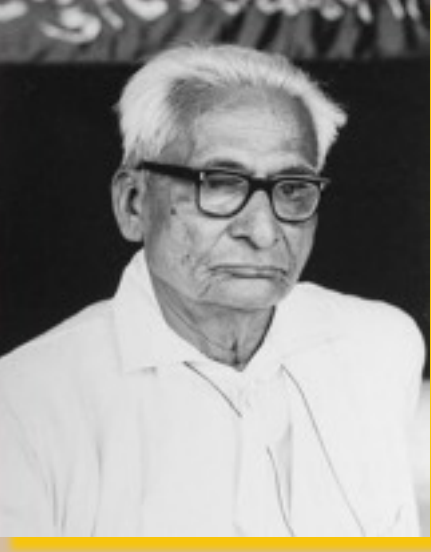
પહેલાં તો સામેવાળા ઘેલાભાઈ રસ્તે ધોળાતા ધોળાતા આવતા અકળાયા : "કેમ? લઈ ચાઈલા તારે ? હા તો, બીજું શું થાય ?"

હજી એ પૂરું કરે એટલામાં જેકીશનદાસે જાણે તપાવેલો લાલચોળ સળિયો પાણીમાં છમકર્યો : "કેમ ભાઈ ? કાટલા ખાતે ? હવે એમ શું કરો છો છોટાભાઈ સાહેબ ! એક વરસ વધારે !"

ચં.ચી.ના હુલામણા નામે જાણી તા થયેલા નાટ્યકાર-નાટ્યવિદ્-ગદ્યકાર ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા(૧૯૦૧-૧૯૮૧)એ ‘ધરાગુર્જરી’ વગેરે

અનેક એકાંકી-લાંબાં નાટકોમાં; ‘ઈલાકાવ્યો’ વ. કાવ્યોમાં; ‘-ગઠરિયાં’ જેવી પ્રવાસ-નાટ્યાનુભવને આલેખતી આત્મકથા-શ્રેણીમાં એમની વિલક્ષણ પ્રતિભા દાખવેલી. એમના વ્યક્તિત્વમાં અને ગદ્યમાં ગતિશીલતા ને સ્ફૂર્તિ હતાં, ધારદાર કટાક્ષ અને રમૂજ હતાં.

અહીં મૂકેલી હાસ્ય-રચનામાં એમની મરમાળી રમૂજવૃત્તિ પ્રગટ થયેલી છે.

પણ ઘેલાભાઈને વળી ટહુકો પૂરનાર મળ્યું એટલે ઊભા રહી ગયા. અને બળદ પણ મારો વહાલો સમજુ, તે એ પણ ઊભો રહી ગયો ! ઘેલાભાઈએ હવે છીણી ચલાવી : "એ તો છોટાભાઈ ! પેલા તમે બેટબોલને સાલાને સળગાવી દો. આખો દા'ડો ટેકરે કૂદાકૂદ, બે આમ માઈરા ને બે આમ માઈરા ! સાલું વરસ જાય છે તે કાંઈ પાછું આવે છે ? ઠીક છે; લઈ જાઓ !"

પણ ક્યાં ?

જરા આગળ નથી વધ્યા ત્યાં તો અમારા દાદાના ઘરના ઘરની ગલીવાળા અલ્લકઝોળી એટલે ટાંપીને બેઠેલા તે ઝળક્યા : "હું ચીમનને આજે જ લખું છું, છોટાભાઈ સાહેબ! આ જુઓ, આ જ ગલીમાં અહીં તણ વાંસની લાકડી ઠોકે અને બે પાટિયા લઈને બોલ ઝૂડે. ચીમન ને હું તો નાનપણમાં રમેલા, એટલે મને તો કહેવાનો હક્ક છે. આવોની મારે તાં જ જરા ભૂંગળી પકડતાં શીખવાડું."

ત્યાં નગીન બાબુ ને છગન વાંદામારુ બેઠેલા, તેમાંથી નગીનભાઈએ શારડી ચલાવી : "અરે પકડ્યા ભૂંગળા ! આ કહું તે, અરે ધમણ નહીં પુરાય. ભણીને એ સું ધાડ મારે છે તેની મને ખબર છે ને ! છોટાભાઈ સાહેબ, રોજ સવારે બે કલાક મારે તેં બેસવા મોકલો, જુઓ કેવો હોસિયાર બનાવું છ !"

"તે નગીનભાઈ, પગાર સું આપશો ?" વાંદામારુંએ ટહુકો કર્યો.

"પગાર સેનો ? એ તો ભાણાભાઈ મને સામા આપે ઈસ્કોલમાં ફી લઈ જતા હતા ને, તેમ. બહુ બહુ તો છોટાભાઈ કહેશે તો દાળભાત ને બે તળેલાં ભજિયાં. કેમ ભાઈ ! હવે જરા ઊંચું તો જુઓ !"

નહોતું કોઈને નાહવાધોવાનું કે બીજું કાંઈ કામકાજ. તે ચઢતે પહોરે અરધો ફર્લાંગ ગયા નથી એટલામાં તો પોણો મહોલ્લો જમા થઈ ગયો ! સાલો, ભમરડા ફેરવવામાં નગીનબાબુનો ભત્રીજો રોજ મારી સાથે રમે, તેયે ખુલ્લે શરીરે છાતી કાઢતો. શુંયે જાણે એણે વાઘ માર્યો હોય તેમ એ પણ આવીને ઊભો રહી ગયો ! ઘેલાભાઈ સોની વળી ફૂલની છાબડી લેવાની ભૂલી ગયા, તે પાછા માળીની દુકાન આગળ આવી રહ્યા : "મેં તો, છોટાભાઈ, મારા સમ, આ વખત ભાણાને પાસ થાત તો ઈનામ આપવાનું નક્કી કર્યું હતું."

"હવે એમ અમસ્તી લાપસી સું પીરસો છો ? આપજો આવતે વર્સે."

"હવે, બે વરસે તો ગધેડા પણ પાસ થાય !"

"એ વાત રહેવા દો. આપણા ગંગારામનો નટુ આજ પાંચ વરસથી મેટલિકમાં ફૂગાયા કરે છે."

"તે ભાણાભાઈ, તમે મેટલિકમાં નાપાસ થયા ? એ પરીક્ષા જરા અઘરી ખરી. એમાં તો ભલભલાનાં કાટલાં જોખાય છે, જો !"

"ન્યાતમાં વહુના સાંસા કે હવે ? હેં છોટાભાઈ !

"હરામખોર! એમાંથી કંઈકના મેં કાગળો લખી-વાંચી આપેલા. મનીઓર્ડરો કરી આપેલા. પણ કોઈ મારી વહારે ધાયું નહીં અને ઉપરથી સૌ કોઈએ મારી રેવડી ઉડાવી. બોલે તો બોલે, પણ ઉપરથી પાછા કાવલા થાય, લહાવો લે, ને તબિયતથી રંગત જમાવે !

ખૂબી તો એ, કે મામાજી તદ્દન ચૂપ ! આહિસ્તે આહિસ્તે એમ સવારી બરાનપુરી ભાગળ આગળ પહોંચી. ત્યાં તો ઢોળાવ ચડતાં પહેલાં જ નાક પર મોખરે ચુનિયા ગાંધીની દુકાન હતી. ચુનિયો ગાંધી અમારો રોજનો ગાંધી. ભગત માણસ; હસમુખો; ટીલાંટપકાં તાણી દુકાને બેસે; સૂંઠ-મરી, પીપરીમૂળ-કરિયાતું અને જીરુ-ટંકણખારથી માંડી ગોળકોપરું, ધૂપેલની પડી, સુવાવડનાં વાસણાં વગેરે અનેક ચીજોના પડીકાં બાંધે.

"આવો છોટાભાઈ સેઠ !"

"ચુનિયાભાઈ, તને ચિઠ્ઠી મળી ને ?"

"હાજી સેઠ; અલ્યા કોથળો પાથર."

"જો ત્યારે, ભાણાને તારી દુકાને બેસાડ, બહુ ભાણ્યા. એક ખાંડણી અને દસ્તો આપજે અને તને જે ઠીક લાગે તે કામ આપજે. (મારી સામે જોઈને) જાઓ."

ત્યારે આપણને સમજ પડી કે ગઈ કાલ રાતથી આજ સુધીની બધી વિગતો તો વિચારાઈ ચૂકી છે. આપણી તો આંખમાંથી દડદડ પાણી ટપકે. યુનિયો સારો માણસ. દુકાનમાંથી પોતે બહાર આવ્યો; મારો હાથ ઝાલી ઉતાર્યો; દુકાનમાં અંદર લઈ ગયો; છાનો રાખ્યો; કહ્યું : "રડો નહીં. બોલો, હવે બરાબર વાંચશો ને?" ડૂસકાં ભરતાં ભરતાં મેં હા કહી. એટલે પાછો બહાર લઈ આવ્યો. મામાજીએ એ દરમિયાન એક્કો ફેરવી લીધો હતો.

"છોટાભાઈ સેઠ ! આટલી વાર મારું માનો, હું જામીન. હવે ભાણાભાઈ વાંચશે. મને એણે વચન આલ્યું છે. લ્યો, આટલી વાર જવા દો."

અને યુનિયા ગાંધીની શિફારસે આપણે પાછા એક્કામાં બેઠા.

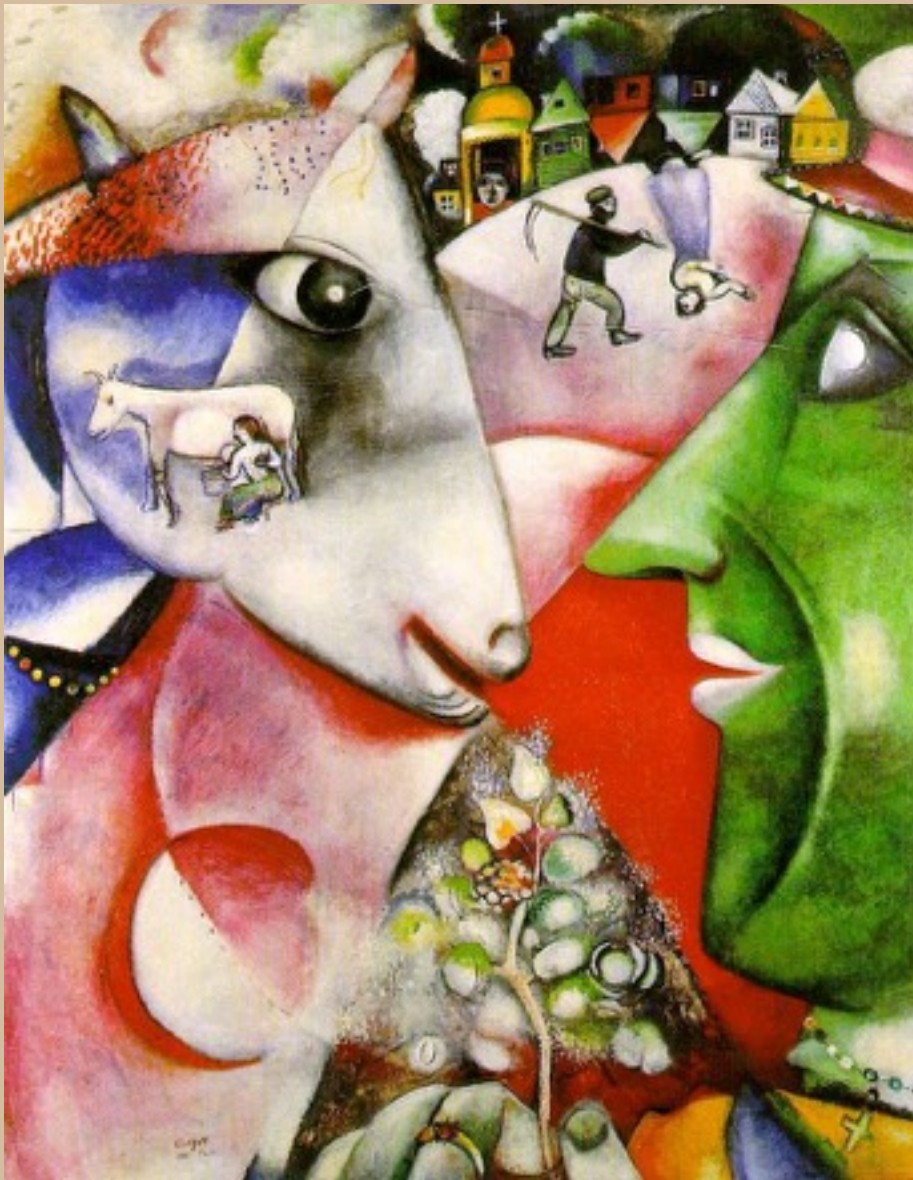
"તું જાણે યુની.નથી વાંચ્યું તો હું નહીં જાણું."

"અરે એમ હોય છોટાભાઈ સેઠ ! હું જામીન."

માશીએ આપેલી યાદી પ્રમાણે પડીકાં બંધાઈ રહ્યાં. યુનિયાના હુકમને અનુસરી બદામ-સાકરનો થાળ બહાર લવાયો. "લ્યો છોટાભાઈ ! આટલી વાર માફ કરો. ભાણાભાઈને બદામ-સાકર ખવડાવો."

રસ્તે એ જ મૌન. પાછા ફરતાં સોની મહાજન બધા હથોડી લઈને ક્યાંયે સંતાઈ ગયા હતા ! એકાદ-બે જણ મળ્યા તેમણે આંખની ઇશારતથી પતાવ્યું...અને રજાને દિવસે પણ દાખલાનું અને અંગ્રેજી પાઠશાળાનું ટાઈમટેબલ મંડાયું.

(અમર હાસ્યનિબંધો, સંપાદક વિનોદ ભટ્ટ-માંથી)

Chagall
I and the Village (1911)
Museum of Modern Art, New York

કવિતા

આરપાર જીવ્યો છું • અમૃત 'ઘાયલ'

શબ્દની આરપાર જીવ્યો છું,
હું બહુ ધારદાર જીવ્યો છું.

સામે પૂરે ધરાર જીવ્યો છું,
વિષ મહીં નિર્વિકાર જીવ્યો છું.

ખૂબ અંદર-બહાર જીવ્યો છું,
ઘૂંટેઘૂંટે ચિકાર જીવ્યો છું.

મધ્યમાં જીવવું જ ના ફાવ્યું,
હું સદા બારોબાર જીવ્યો છું.

મંદ ક્યારેય થઈ ન મારી ગતિ,
આમ બસ મારમાર જીવ્યો છું.

આભનીજેમ વિસ્તર્યો છું સતત,
અબ્ધિ પેઠે અપાર જીવ્યો છું.

બાગ તો બાગ સૂર્યની પેઠે,
આગમાં પૂરબાહાર જીવ્યો છું.

હુંય વરસ્યો છું ખૂબ જીવનમાં,
હુંય બહુ ધોધમાર જીવ્યો છું.

આમ 'ઘાયલ' છું અદનોશાયર પણ,
સર્વથા શાનદાર જીવ્યો છું.

૧૯૬૦-૭૦ આસપાસ વિશેષ
નોંધપાત્ર બનેલી ગઝલની મુશાયરા-
પરંપરાના મહત્ત્વના કવિ અમૃત
'ઘાયલ' (ભટ્ટ અમૃતલાલ
લાલજીભાઈ, ૧૯૧૫-૨૦૦૨)ની
ગઝલોમાં શબ્દ અને અર્થની
ચમત્કૃતિનું રસપ્રદ અંકન થયેલું છે.

અમિત અંબાલાલ

મને ગપસપ કરવી ગમતી નથી, બોર્ડ પર તેલચિત્ર, ઈ.સ. ૧૯૮૬

અમિત અંબાલાલ

એ તો બનેલું દક્ષિણ આફ્રિકામાં, કાગળ પર જળરંગ, ઈ.સ. ૧૯૯૯

પ્રવાસ/ચરિત્ર

લંડન : બે પ્રસંગ • રસિક ઝવેરી

રસિક ઝવેરી (૧૯૧૧-૧૯૭૨) ઝવેરાતનો વ્યવસાય કરતા લેખકે ૧૯૫૧ પછી 'ગ્રંથાગાર' માસિકનું પ્રકાશન કર્યું. આ ઉપરાંત 'અખંડ આનંદ' અને 'સમર્પણ' જેવા સામયિકના તંત્રી વિભાગોમાં પણ કાર્ય કર્યું. 'અલગારી રખડપટ્ટી', 'સફરનાં સંભારણાં' અણે 'દિલની વાતો ભાગ - ૧,૨' વગેરે એમનાં પ્રવાસપુસ્તકો છે.

લંડન : બે પ્રસંગ

પ્રસ્તુત પ્રવાસ નિબંધમાં લંડનમાં મળેલા અભરામ અને માઈકલ સાથે અનુભવેલી આત્મીયતાનું વર્ણન છે. લંડનમાં ભાંગતી રાતે ફૂટપાથ ઉપર વાયોલિન પર બિલાસખાની તોડી અને આહિરભૈરવના સૂર રેલાવતો ભમતા ભૂત જેવો એકલો અટૂલો એવો કરાંચીનો અભરામ પોતે જ એક જીવતીજાગતી નવલકથા જેવો લાગે છે. 'અલ્હાબાદ રેસ્ટોરાં'ની બારીમાંથી ફૂટપાથ પર સ્ટ્રોબેરી વેચતી ટોમ, મેરિયાના અને માઈકલની ત્રિપુટીનું સ્મરણ વાચકને પણ ભીંજવી જાય છે.

(લેખક અને કૃતિ પરિચય : 'અમર પ્રવાસનિબંધો', સંપા. ભોળાભાઈ, ૨૦૦૦-માંથી)

કેવેન્ટ ગાર્ડન એટલે લંડનની મોટામાં મોટી હોલસેલ શાકપીઠ. ભાયખળાની મારકેટ જેવી. સવારે ચાર વાગ્યે ખૂલે અને છ વાગ્યા સુધીમાં તો સંકેલાઈ જાય. દિવસના ટાઈમ મળે નહિ એટલે અમે રોજ બાર વાગ્યા સુધી ટેલિવિઝન જોતાંજોતાં વાતો કરતાં બેસીએ. એ શુક્રવારે રાત્રે ગપ્પાં મારતાં રાતના બે વાગી ગયા તેનોયે ખ્યાલ ના રહ્યો. સવારે કોવેન્ટ ગાર્ડન જવાનું નક્કી કરેલું. આનંદ કહે, 'બે તો થયા. હવે સૂવાનો કંઈ અર્થ નથી. ચાલો નીકળી જ પડીએ. મોટરમાં ઇંધરઉંધર ભટક તાં પહોંચી જઈશું.'

ત્રણ વાગ્યે અમે લંડન પહોંચ્યાં. એક 'ઓલનાઈટ રેસ્ટોરાં' પાસે ગાડી પાર્ક કરી. એટલામાં હવામાં લહેરિયાં લેતા વાયોલીનના સૂર સંભળાય. અમારા કાન ચમકી ગયા. ગાડીમાં જ બેસી રહ્યાં. ભાનુએ પૂછ્યું, 'ભાઈ, હુ યુ હીઅર વોટ આઈ હીઅર ? સાંભળ્યું તમે ?'

ફૂટપાથ પર આસન જમાવી કોઈ મસ્ત બજવૈયો પોતાની ધૂનમાં ગત છોડી રહ્યો હતો. એના સાજમાંથી એ નિપજાવી રહ્યો હતો બિલાસખાની તોડીનો કરુણમધુર આલાપ. અંતરને વલોવી નાખે એવી તીવ્ર વેદનાથી એ પરોઢ પહેલાંના પ્રહરને છંછેડી રહ્યો હતો. થોડી વારે એ વેદના ખુદ પોતાથી ન જીરવાતી હોય એમ તોડીનું રૂપ સંકેલી એણે ઉપાડ્યો આહિરભૈરવ. હવા, ઝાડ, પાન, પશુ, પંખી અને ભાંગતી રાતની નિઃસ્તબ્ધતાયે ડોલી ઊઠી. પળભર તો ભ્રમ થયો કે જાણે મુંબઈમાં જ કોઈ મહેફિલમાં બેઠાં છીએ. એણે ભૈરવ આદર્યો ને અમારાથી ના રહેવાયું. મોટરમાંથી નીકળી અમે ફૂટપાથ પાસે સરક્યાં. દાઢી વધી ગયેલી, માથે પીકેપ, અને ઓવરકોટથી લદાયેલો એવો કલાકાર આંખો મીંચી એની ધૂનમાં સાજના નાજુક તારને કોઈ દુલ્હન સાથે પ્રેમ કરતો હોય એવા દુલારથી જાણે પંપાળી રહ્યો હતો. એણે અમને જોયાં હોય એવું ના લાગ્યું. મનમાં થયું, કદાચ અંધ હશે. અમે ફૂટપાથ પર જ જમાવ્યું. અહીંયાં, આવી ભાંગતી રાતે, એકલો

બેસીને તોડી-ભેરવના ભેદ ઉકેલનાર કોઈ છે એ ખ્યાલે અંતરનું કુતૂહલ સળવળી ગયું. એકાએક ભાનુથી બોલાઈ જવાયું : ‘વાહ ! વાહ !’ એ અવાજને અણસારે પેલાએ ગજ થંભાવી અમારી સામે જોયું. ઘણા વખતે કોઈ સ્વજન મળ્યું હોય એવી ખુશીની ખુશબોથી એનો ચહેરો જાણે મહેકી ઊઠ્યો. રાગ સંકેલાયો એટલે અમે ત્યાં બેઠાંબેઠાં જ વાતે વળગ્યાં.

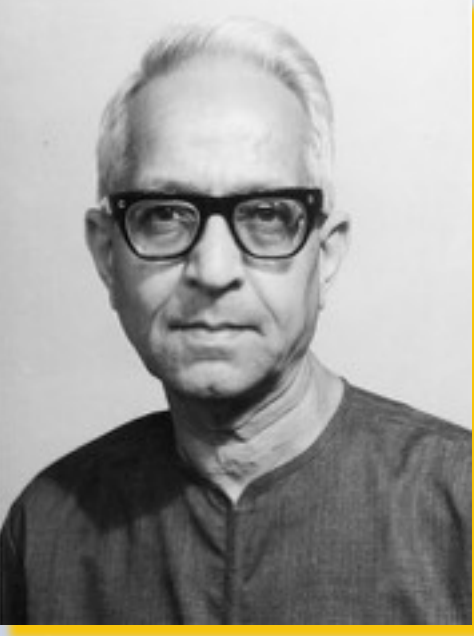
એનું નામ અભરામ. વતની કરાંચીનો. ત્યાં આમ તો ટાંગો હાંકતો; સાથોસાથ બેન્ડવાળાઓ સાથેય એને નાતો. અબુમિયાં એના ઉસ્તાદ. એમની પાસે વાયોલીન શીખ્યો. બીજી લડાઈમાં ભરતી થઈને એ યુરોપ આવ્યો. ભારતના ભાગલા પડ્યા પછી દેશ ગયો જ નહિ. હવે એને ખબર નથી કે એનું વતન કયું — ભારત કે પાકિસ્તાન ? ઘરડી મા ને ઘરખોરડાંના કંઈ વાવડ નથી. કોઈ પબ પાસે, રેસ્તોરાં પાસે, નદીકિનારે સાગરતટે...એમ ફરતો ફરે ને વગાડ્યા કરે. પશ્ચિમી સંગીતની ભારેની સૂઝ હૈયાઉકલતથી મેળવી લીધી છે. ક્યારેક દિવસ કોરા જાય તો વળી ક્યારેક એકબે પાઉન્ડ મળી રહે. ઘર સાંભરે, વતન યાદ આવે, ત્યારે રાગરાગણી છેડી મનને હળવું કરી લે.

અમે એને રેસ્તોરાંમાં લઈ ગયાં. ભાનુ કહે, ‘અભરામભાઈ, ચાલો આજે અમારે ઘરે. ભેળાં જમણું પીછ તમે વગાડજો, અમે સાંભળણું’ એ કહે, ‘ના બહેન ! એવું બધું મારા જેવાને ન પાલવે. હું તો ભમતા ભૂત જેવો. માફ કરો. ઘરે તો નહિ આવું. સાધુ ચલતા ભલા! આ એના જેવું છે, મારુંયે. તમારે ઘરે આવું તો ક્યાંક વળી માયા લાગી જાય. આપણે દેશવાસી અહીં, આમ પારકી ઘરતીમાં, અનાયાસે ભેળાં થઈ ગયાં એટલું ઘણું. કોઈ વાર આહિર ભેરવ સાંભળો ત્યારે આ અભરામને યાદ કરજો !’

તે દિવસે મોસમ ખુશનુમા હતી. બે અઠવાડિયાં પછી મારે કોન્ટીનેન્ટની સફરે નીકળવું એમ આગલે દિવસે નક્કી થયું અને વહેલી સવારે ઘરેથી ખુશીખબરના પત્રો મળ્યા હ તા એટલે મારું મન પણ આનંદમાં હતું. નિરુદ્દેશે પગપાળા રખડતાં રખડતાં મને કકડીને ભૂખ લાગી. હાઈડ પાર્ક, મારબલ આર્ચ, રિજન્ટ સ્ટ્રીટ વટાવતો હું ટોટનહામ કોર્ટ રોડ ટ્યૂબ સ્ટેશન પાસે પહોંચ્યો ત્યારે એક વાગ્યો હતો.

હું મારા મનપસંદ ‘અલ્હાબાદ રેસ્તોરાં’ તરફ વળ્યો. ત્યાંનું જમણ મને ફાવી ગયું હતું. આછા બ્રાઉન ‘ટાન’ વાળી હસમુખી વેટ્રેસ મારિ જરૂરિયાતો જાણે. હું જાઉં કે તરત ‘ગુડ ડે, સર!’ કહે તી મોટું જગ ઠંડા પાણીનું ભરી મૂકી જાય. પછી વગર કહ્યે બીઅરભર્યું વજનદાર મગ. મેં સ્મિત ફેંકી એને કહ્યું, ‘સેઈમ એઝ યુઝવલ.’ પેલી સમજી જાય. પરાંઠા, શાક, વઘાર કરેલી દાળ, પુલાવ, પાપડ, રસગુલ્લાં અને છેવટે બ્લેક કોફી. કેમેરા, હેવી કોટ, હેટ અને છત્રી વેટ્રેસને હવાલે કરી, હું બારી પાસેની મારી રોજિંદી બેઠક પર ગોઠવાયો. ત્યાં બેસવું મને ગમે. ત્યાંથી મને સ્ટ્રોબેરી ખરીદું. હવે તો ખાસ્સી પહેચાન થઈ ગઈ હતી. લંચ અવરમાં ત્યાં ખાસ્સી ભીડ જામે. લાલ ઝાંચવાળી તાજી સ્ટ્રોબેરી અને સ્ફૂર્તિલાં એ યુગલ કરતાંયે મને વધુ આકર્ષણ તો હતું એ રોજ ગારને રળિયામણો બનાવનાર ચારેક વરસના કિલકિલાટ કરતા બાળક માઈકલનું.

સ્ટ્રોબેરીની બાંકડાગાડી, પતિપત્ની અને ભટૂર એ ચારેયના સહયોગમાંથી એક રૂપાળી રોનક રેલાતી હતી — એકને બીજાંથી વિખૂટું ના પાડી શકાય એવી. યુવતી મીઠી હલકે, ‘ફેશ સ્ટ્રોબેરીઝ થ્રી એન્ડ સિક્સ!’ એમ ટહુકે અને ગ્રાહકની માંગ ઝીલી, ‘યસ લવ ! યસ ડાર્લિંગ !’ એમ કહેતી મીઠું મલકીને સ્ટ્રોબેરીને પ્લાસ્ટિકના ચમચાથી ઊંચકી ત્રાજવામાં નાખતી જાય. યુવક એ મુખમલકાટને તાલેતાલે સિફ્ત અને ચપળતાથી સ્ટ્રોબેરી થેલીમાં ઠલવી, ‘થેંક યુ સર ! થેંક યુ લવ !’ કહી ગ્રાહકને આપતો જાય; અને પેલો તંદુરસ્તીમસ્ત, લાલ ટામેટા જેવા ગાલ અને સોનેરી વાળવાળો ભટૂર ગ્રાહકો પાસેથી પૈસા લઈ એની માને આપે અને ચેન્જ લઈ, ‘થેક યુ સર ! થેંક યુ મેમ !’ કહેતો પાછું આપે.

લંચ પતાવી હું બહાર નીકળ્યો. ટોમ, મેરિયાના અને માઈકલ હવે તો મિત્રો જેવાં થઈ રહ્યાં હતાં. અડધો પાઉન્ડ સ્ટ્રોબેરીનું મારું પેકેટ મને જુએ કે તરત વગર પૂછ્યે તૈયાર કરી આપે. હું બાળક માઈકલ સાથે વાતે વળગ્યો. સામે જ આઈસ્ક્રીમનો સ્ટોલ હતો. મેં એક બાર ખરીદી માઈકલને આપ્યો. પહેલે દિવસે આઈસ્ક્રીમ લેતા એ અચકાયો હતો. મા સામે મીટ માંડી હતી. માએ કહ્યું. ‘ટેક ઇટ, ડાર્લિંગ!’ માઈકલે બાર લઈને કહ્યું હતું, ‘થેંક યુ સર !’ પછી પૂછ્યું, ‘તમારું નામ શું!’ મેં કહ્યું, ‘ઝવેરી’. એ નામ એને જાણે ના ફાવ્યું હોય એમ એણે એનું ‘અંકલ જેરી’ કરી નાખ્યું. ત્યારથી અમારી દોસ્તી જામી ગઈ. માઈકલ મા સામે મીટ માંડ્યા વગર હવે ચોકોબાર લઈ લેતો. માઈકલ ગ્રાહકોનો લાડકો. બધાં એને ‘બીઝી યંગમેન’ કહે. એ બધા ગ્રાહકોને દીઠે ઓળખે. ટોમ જેટલો ભલોભોળો એટલી મેરિયાના ચાલાક અને નટખટ. પૈસાનો હિસાબ ચોકસાઈથી રાખે. નાના કોટેજના હપતા કાળજીથી ભરે. માઈકલ તો એને મન જાણે રાજકુંવર. ગ્રાહકોને પણ ઠાવકાઈથી સાચવે. પાઉન્ડ માગનાર બે પાઉન્ડ માગનાર બે પાઉન્ડ લઈ જાય એવી મીઠી જબાન. ચાર વાગ્યે તો બાંકડો ખાલી થઈ જાય. પછી સ્કૂટર ઉપર ત્રણેય જણ ઘરભેગાં.

મારે હજી પંદર દિવસ લંડનમાં ગાળવાના બાકી હતા. ત્યાં તો ગળાબૂડ કામ અથવા થોકબંધ નાણું હોય તો જ ગમે. મેં માઈકલને પૂછ્યું, ‘ફરવા આવવું છે મારી સાથે?’ સવાલ અથડાયો કે તરત એણે મારી આંગળી પકડી લીધી. કહે, ‘કમોન અંકલ, લેટ અસ ગો!’ મેરિયાના સામે જોઈને મેં કહ્યું, ‘મને એકલા ફરતાં અડવું લાગે છે.’ એ આંખ મિચકારીને કહે, ‘મને સાથે કેમ નથી લઈ જતા ?’ અડવું નહિ લાગે. માઈ હસબંડ ઇઝ અ સ્પોર્ટ. વાંધો નહિ લે !’ ટોમ મોટેથી હસવા લાગ્યો. મજાક ઝીલતાં મેં કહ્યું, ‘મને માઈકલ સાથે વધુ ફાવશે. જો રજા આપોતો ચાર વાગ્યા પહેલાં મૂકી જઈશ.’ માની આંખમાંની મંજૂરી પારખી, એને અંગૂઠો બતાવતો માઈકલ મારી આંગળી ખેંચી ચાલવા લાગ્યો.

ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ, પીકેડેલી અને સ્ટ્રેન્ડ વટાવી ચાલતાં ચાલતાં અમે ટ્રાફાલ્ગર સ્કવેર — લંડનની કબૂતરખાના — પાસે પહોંચ્યા. નાનાંમોટાં સૌ સરખાં બનીને કબૂતરોને ચણ ખવરાવતાં હતાં. માઈકલે મને રોક્યો. કહ્યું, ‘અહીંથી ના લેશો. અહીં તો ખૂબ પૈસા બેસે. ચાલો, આપણે સામેના સ્ટોરમાંથી મોટું પેકેટ લઈ આવીએ. એ સ્ટોરવાળી મારી ફેંડ છે.’ રસ્તો ઓળંગી અમે સામે ગયા. સ્ટોરવાળી બાઈએ હસીને પૂછ્યું, ‘કેમ માઈકલ ! તારી મમ્મી કેમ છે ? હમણાં કેમ દેખાતી નથી?’ માઈકલ ઠાવકું મોં રાખીને કહે, ‘સ્ટ્રોબેરીની સિઝન ચાલે છે, હમણાં અમે ખૂબ બીઝી છીએ.’ પેલી હસી પડી. માઈકલે ‘અંકલ જેરી’ની ઓળખાણ કરાવી. પછી પીનટનું મોટું પેકેટ માગ્યું. મેં કહ્યું, ‘આપણે મેરિયાના માટે કંઈક લઈએ.’ એ કહે, ‘મમ્મીને કાજુ બહુ ભાવે છે.’ કાજુ લેવાયાં. માઈકલ રાજીરાજી થઈ ગયો. પછી પાછા અમે ટ્રાફાલ્ગર સ્કવેર આવ્યા. શીંગ ભરેલા બંને હાથ લાંબા કરી માઈકલ ગોઠવાઈ ગયો. કબૂતરો એના હાથ પર, ખભા પર, માથા પર કૂદાકૂદ કરતાં શીંગ ખાતાં જાય. હાથમાંની શીંગ ખૂટતાં માઈકલ કહે, ‘કમોન અંકલ, હવે તમારો વારો. તમે ડરતા નહિ. એ કંઈ ચાંચ નહિ મારે. બસ ચૂપચાપ ઊભા રહેવાનું શીંગ લઈને, મારી જેમ જ.’

બાજુમાં એક યુવતી ઊભી હતી તે હસવા લાગી. મને પૂછ્યું, ‘વોટ અ સ્વીટ ડાર્લિંગ ! તમારો પૌત્ર છે ?’ મેં કહ્યું, ‘ના. મારો દોસ્ત છે. લંડનમાં હી ઇઝ માઈ ઓન્લી ફ્રેન્ડ.’ પેલી કહે, ‘તમારો કેમેરો મને અપો. હું તમારા બંનેનો એક સરસ સ્નેપ લઈ દઉં.’ મેં કેમેરા આપ્યો. ચાંપ દબાઈ, છબી પડી ગઈ, અમારી ભાઈબંધીને મહોર લાગી ગઈ. સાડા ત્રણ થવા આવ્યા હતા. માઈકલ કહે, ‘હવે આપણે જઈએ. મા રાહ જોતી હશે.’ બાંકડા પાસે પહોંચીને માઈકલે તરત જ માને કાજુનું પડીકું આપ્યું, કહે, ‘તારે માટે અંકલ લાવ્યા.’ મેરિયાનાએ એક મિઠું ‘થેંક યુ’ મારા ભણી.

ફેંકી માઈકલને કહ્યું, 'તો પછી આપણે અંકલને કોફી પાવી પડશે.' પાસેના કાફેમાં મિજલસ જામી ગઈ. છૂટાં પડતાં માઈકલ કહે, 'અંકલ, કાલે આપણે ઝૂ જોવા જઈશું.'

એ પછી મને લંડનમાં અડવું નહોતું લાગતું. ઘણી બપોર માઈકલની સોબતમાં આનંદમાં વીતતી. એને માટે ચોકલેટ, કેન્ડી, રમકડાં ખરીદતાં મજા આવતી. ભૂરી આંખો, ભરાઉ બદન અને સોનેરી વાળવાળી મેરિયાના મારી પાસે અડધો પાઉન્ડ સ્ટ્રોબેરીના પૈસા ન લેતી. કહે, 'તમે મારા માઈકલના અંકલ-ફેંડ. તમારા પૈસા ના લેવાય.' પંદર દિવસ જોતજોતામાં વીતી ગયા. બીજે દિવસે મારે 'કોન્ટીનેન્ટલ ટૂર પર જવાનું હતું. ટોમ, મેરિયાના અને માઈકલને મેં 'ઇન્ડિયા ક્લબ'માં મિજબાની આપી. ઇડલી, ઢોસા અને ગુલાબજાંબુની. છૂટાં પડતાં અમારાં હૈયાં કંઈક ભારે હતાં. મેં કહ્યું, 'માઈકલ, હું પાછો આવીશ ત્યારે તારે માટે ખૂબ રમકડાં લાવીશ. તને શું ગમે?' માઈકલે યાદી બનાવી. ટોમીગન, ભમરડો અને ટેડીબેર. પછી ખીસામાંથી એલ નાનું માઉથ-ઓરગન કાઢી એણે મને આપ્યું. કહે, 'આ તમને મારા તરફથી પ્રેઝન્ટ! મને આ ઓરગન ખૂબ ગમે છે.' વગાડીને કહે, 'જુઓ અંકલ, કેટલા સ્વીટ ટ્યૂન છે?' હું ગળગળો થઈ ગયો. પોતાની સૌથી પ્રિય ચીજ એ બાળક હેતથી મને આપી રહ્યો હતો. 'ગોડ બ્લેસ યુ!' કહીને મેં એ માઉથ-ઓરગન ઓવરકોટના ખીસામાં જતનથી મૂક્યું. ટોમ-મેરિયાનાને કહ્યું, 'તમે અને તમારી સ્ટ્રોબેરી વિના મને અડવું લાગશે.' ટોમે ઉષ્માપૂર્વક મારો હાથ દબાવીને કહ્યું, 'તમે અમને ખૂબ યાદ આવશો.' મેરિયાનાની આંખોમાં ઝાકળ હતી.

○

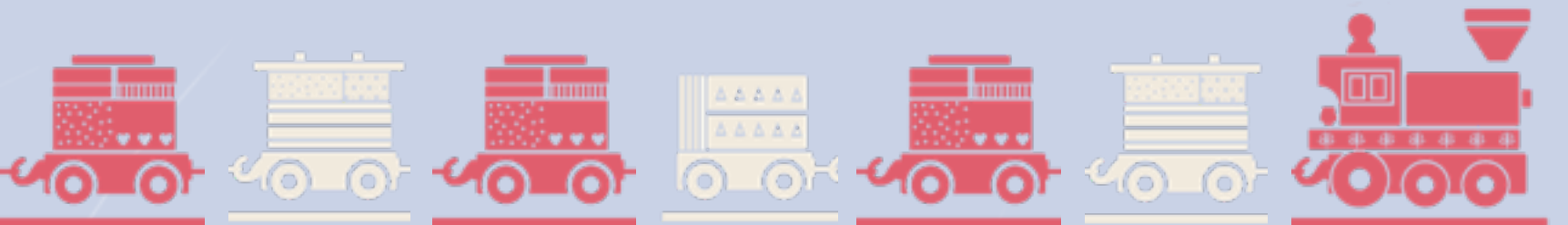
એક મહિનો હું કોન્ટીનેન્ટ પર ફર્યો. જર્મની, ઇટાલી, ફ્રાંસ, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ અને સ્કેન્ડીનેવીઆ. પાછા ફરતાં ટોમીગન, ભમરડો, ટેડીબેર લેવાઈ ગયાં. મારું એવું એક્સચેન્જ એમાં વપરાયું, પણ મેન એનો રંજ નહોતો. રોમથી કાલે લંડન પહોંચવાનું. સાંજે ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટમાં ટોમને બાંકડો.

બીજે દિવસે રમકડાંના પેકેટ લઈ ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ પહોંચ્યો ત્યારે ચાર વાગવાની તૈયારી હતી. મને થયું, ટોમ-મેરિયાના ચાલ્યાં તો નહિ ગયાં હોય? દૂરથી જોયું તો બાંકડો સંકેલાતો હતો. હું ઝડપથી પહોંચી ગયો. રમકડાં ખાલી બાંકડા ઉપર મૂકી મેં ટોમ અને મેરિયાના સાસથે હાથ મિલાવ્યા. પછી પૂછ્યું, 'માઈકલ ક્યાં?' બંને બે પળ મારી સામે જોઈ રહ્યાં. પછી ધ્રૂજતે અવાજે મેરિયાના બોલી, 'માઈકલ? માઈકલ તો હવે નથી!' મારા ગળામાં શબ્દો થીજી ગયા. ફરી મેરિયાના જ બોલી, 'કાલથી અમે અહીં નહિ આવીએ, બધાં... બધાં એ જ સવાલ પૂછે છે કે, માઈકલ ક્યાં? પોલિયો એને ભરખી ગયો! આ થાનક સાથેની લેણાદેણી પૂરી થઈ. ખરું પૂછો તો અમે જાણે તમારી જ રાહ જોતાં હતાં.' ટોમની આંખો ટપકતી હતી. મેરિયાના ખામોશ હતી. હું સૂનમૂન હતો!

છેવટે મેરિયાના બોલી, 'અમે આ રમકડાં ખૂબ જતનથી રાખીશું.' મેં ઓવરકોટના ખીસામાં હાથ નાખ્યો. મારી આંગળીઓ માઈકલના માઉથ-ઓરગન સાથે ટકરાઈ!

મૌનના પરિવેશને છંછેડ્યા વિના હું પાછો વળી ગયો. મારું મન ખૂબ ભારે હતું.

[અલગારી રખડપટ્ટી]

કવિતા

મરણ • યુનીલાલ મડિયા

મુખ્યત્વે નવલકાર, વાર્તાકાર, નાટ્યકાર યુનીલાલ કાળિદાસ મડિયા (૧૯૨૨-૧૯૬૮) એ સોનેટ (૧૯૫૯) નામનો એક કાવ્યસંગ્રહ આપેલો. એમાંથી લીધેલું આ જાણીતું સોનેટ મરણ-સંદર્ભે જીવનની ખુમારીને લાક્ષણિક રીતે આલેખે છે.

મને ન મરવું ગમે છૂટક ટૂંક હફતા વડે
મળે મરણ ગાય-ગોકળ સમું, ધીમું, – વાવરે
યદા કૃપણ સંપદા અસહ લોભથી – ના ગમે.

અનેક જન જીવતાં મરણ-ભાર માથે વહી
ભલે હલચલે જણાય જીવતાં, છતાં દીસતાં
મરેલ, શબ શાં અપંગ, જડ, પ્રેત દીદારમાં
અને મનસમાંય – ઓઢત ભલે ન કો ખાંપણ,
મસાણ તરફે જતાં ડગમગંત પંગુ સમાં.

ગણું મરણ માહરું જનમસિદ્ધ શું માગણું,
અબાધિત લખેત તામ્રપતરે જિવાઈ સમું.
ન કાં વસૂલ એ કરું મનગમંત રીતે જ હું-
કરે કરજ લેણદાર ચૂકતું તકાદા વડે-?

ચહું જ ઉઘરાવવા મરણ એક હફતા વડે;
બિડાય ભવચોપડો, કરજમાં ન કાંધાં ખપે.

નટ-રાજ, કેન્વાસ પર તૈલચિત્ર, ઈ.સ. ૨૦૦૮

અમિત અંબાલાલ (જ. ૧૯૪૩, અમદાવાદ)

ભારતના એક અગ્રગણ્ય ગુજરાતી ચિત્ર-કળાકાર અમિત અંબાલાલ મૂળે આર્ટ્સ-કોમર્સ-કાયદાના સ્નાતક. ચિત્રકળાનું શિક્ષણ ઘરમેળે જ, ખ્યાત ચિત્રકાર છગનલાલ જાદવ પાસે લીધું. કળાસર્જનમાં પ્રવૃત્ત રહેવા પરિવારના કારભારમાંથી ઘણી વહેલી (૧૯૭૯) નિવૃત્તિ લીધી. ચિત્ર-શિલ્પ-કળાઓ અને સંશોધન એમનાં કાર્યક્ષેત્રો.

વિલક્ષણ વિષય-પસંદગી અને એની નર્મ-મર્મભરી રજૂઆત એમની વિશેષતા. વિરોધાભાસી રી તરસમોનો ઉપહાસ એમાં જોવા મળશે. આરંભકાળે વિગતપ્રચુર પરિવેશનાં કથનાત્મક ઢબનાં એમનાં ચિત્રોમાં સમયાંતરે એકાદ-બે પાત્રો અને પરિવેશની અનિવાર્ય વિગતો જ રહે છે. એ પછી, માણસના પ્રકૃતિ અને પશુ-પંખીના સહચારનાં ચિત્રો રચાતાં આવે છે. એમનામાં જેટલું વિષયનું વિસ્મય છે એટલી જ નિરૂપણશૈલીની ખાસિયત પણ છે. એમનામાં રંગોની અલાયદી સૃષ્ટિ છે. એથી ચિત્રો નાટકીય અને 'લીલા'મય બને છે.

ગુજરાત, ભારત અને વિદેશોમાં એમની કૃતિઓનાં પ્રદર્શનો યોજાયાં છે.

શ્રી અમિતભાઈ અમદાવાદમાં વસે છે.

નિબંધ

કેન્હેરી • દીપક દોશી

દીપક દોશી જાણીતા ગુજરાતી સામયિક 'નવનીત-સમર્પણ'ના સંપાદક છે.

કેન્હેરી કેલ્લ સાથેનો સંબંધ મારો આ જન્મે પાંત્રીસ વર્ષ જેટલો જૂનો છે. માનવસભ્યતા અહિંસા તરફ દૃષ્ટિ કરી રહી હતી અને એ પથ ઉપર ચાલનારો આખો સંઘ આજથી ઈ.સ. પૂર્વે ભારતમાં હયાત હતો એ વાત મનને આજ પણ આશ્ચસ્ત કરે છે. ખાણ ખોદીને પથ્થરો એક સ્થળેથી બીજે લઈ જઈ ઇમારત ઊભી કરવી એનાથી આપણે પરિચિત છીએ, પણ ડુંગરોમાં હારબંધ ગુફાઓ કોતરી એને મંદિરસમ બનાવવાનો વિચાર વાંસળીના સર્જન જેવો મૌલિક છે!

એ મૌલિક વિચાર આજથી બે હજાર પાંચસો વર્ષ પૂર્વે કેન્હેરીમાં ચરિતાર્થ થયો. આજે એના ખંડેર સમ અવશેષોમાંથી એ વિચારની તત્કાલીનતા આંખ સામે આવે છે. સિદ્ધ પરંપરામાં બૌદ્ધ અને નાથ પરંપરા એક જ છે એવું સાંભળ્યું હતું. કેન્હેરી કેલ્લનું નામ ખાનીફનાથ એટલે કે કન્હુપ્પાના નામ ઉપરથી કૃષ્ણગિરિ પડ્યું એવું એક

વાર કવિ શ્રી મકરંદ દવેએ મને કહ્યું હતું. ઈ.સ. પૂર્વેથી લઈને છેલ્લે સોળમી સદીમાં પોર્ટુગીઝો આવ્યા ત્યાં સુધી એની પરંપરા જુદાં જુદાં નામ અને વેશે ચાલતી રહી. થોડો વખત અહીં પોર્ટુગીઝોએ ચર્ચ પણ ઊભું કર્યું હતું. જોકે એના અવશેષો મળતા નથી.

કેન્હેરી મારે માટે ચૈતન્યની સાધનાનું મંદિર છે. ઈ.સ. પૂર્વે પહેલી સદીમાં એનું બાંધકામ નહિ, પણ કોતરકામ શરૂ થયું હશે ત્યારે પછી જુદા જુદા શ્રેષ્ઠીઓ, વેપારીઓ અને રાજાઓએ આ કામ માટે દ્રવ્યલાભ આપ્યો છે. ગુફાના સ્તંભો ઉપર એના ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

ગુફાઓ શેની છે ? એમાં શું થતું હતું ? આટલી બધી ગુફાઓ એકસાથે શા માટે? વગેરે પ્રશ્નોના કંઈક ઉત્તરો તંદ્રામાં મળ્યા હતા. અહીં બૌદ્ધ ધર્મની પાઠશાળા હોવાનું જાણમાં આવ્યું ત્યારે કલ્પના પણ નહોતી કે એ વાતને આજના સંશોધનનું પીઠબળ હશે.

હજી પણ તંદ્રાવસ્થામાં પૂર્વકાળના સાધુ, શિષ્યો અને આજના મુલાકાતીઓ જાણે એકમેકમાંથી પસાર થઈ જાય છે. હજી કોઈક એવા સ્તરે અહીં સાધુઓ પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારી રહ્યા હોય એ રીતે તેઓ સ્થળમાં કાળસાપેક્ષ થઈ જાય છે.

ઉપભોગલક્ષી સમાજની આ ધમમસતી ઘટમાળ સામે કેન્દેરી એક વિરામસ્થાન છે. સભ્યતાથી દૂર એક આગવી સભ્યતા. જેમાં બહારનાં સાધનોથી સમૃદ્ધ થવાનું નથી, પણ અંદરની સાધનાથી સમૃદ્ધ થવાનું છે. પથ્થરમાં શિલ્પો તો છે જ સુંદર, પણ એની સાથે ગુફાઓનું વૈવિધ્ય અને એની આસપાસ શિલ્પ જેટલાં જ મૂલ્યવાન પાણી માટેના સુયોજિત ટાંકા છે. વરસાદનું પાણી વાળી લઈને ટાંકામાં સંગ્રહિત થાય જે વર્ષ

દરમિયાન ઉપયોગમાં લઈ શકાય. એકસો ને નવ જેટલી ગુફાઓમાં વસતા મોટા સમૂહ માટે અહીં યોગ્ય સુવિધા નિર્માણ થઈ હતી. આંતરયાત્રા માટેના આવા ભગીરથ કાર્યને જોઈને ઇષ્ટમૂર્તિના દર્શનનું સુખ ન થાય તો નવાઈ. બોરીવલી સ્ટેશનથી આઠેક કિ.મી.ના અંતરે આવેલી આ ગુફાઓનો માર્ગ 'સંજય ગાંધી નેશનલ પાર્ક'ના જંગલમાંથી જાય છે.

લાખો જીવ-જંતુ અને છોડ-પાનની વન્યસૃષ્ટિના સર્જન-વિસર્જનનું ચક્ર ચાલતું રહ્યું છે. એના સર્જન-લયમાં ક્યાંય કોઈ વેદનાનો પડઘો સંભળાતો નથી. આત્યંતિક ધ્વંસમાં પણ પ્રકૃતિ માટે સર્વનો સ્વીકાર છે.

ઈ.સ. ૨૦૦૮માં જંગલઆખાના વાંસમાં ફૂલો આવ્યાં. વાંસનાં ફૂલો જીવનમાં એકાદવાર જ જોવા મળે, કારણ કે ચાલીસેક વર્ષે એકાદ વાર આવે. આખું જંગલ વાંસ-ફૂલોથી શોભી ઊઠ્યું. એ હરખ પાછળ જ મૃત્યુનો લય પણ હાજર હતો. સાંભળ્યું કે વાંસ ઉપર ફૂલ બેસે પછી વાંસ મરી જાય. આટલા મોટા જંગલમાં કેટકેટલા વાંસ અને એ બધા જો મરી જાય તો જંગલમાં કેટલો મોટો તોટો આવે! વાત સાચી પડી. વાંસ રાતોરાત સુકાવા માંડ્યા. લીલાછમ્મ જંગલ વચ્ચે કાબરચીતરા વાંસનાં શબ. ક્યાંય શોકનો અણસાર-અંદેશ નહિ. હવે તો એ ફૂલમાંથી બી જી પેઢી પણ તૈયાર થઈ ગઈ. માથોડા સુધી આવી ગઈ. વાંસની જીવનલીલા સુંદર મૃત્યુનું દર્શન કરાવે છે! આથી જ શક્ય છે કે વાંસ જેવું મરણ વાંચ્છતો માનવી વાંસની નનામીમાં અંતિમ પ્રવાસ કરે છે.

વાંસની વાત તો છે જ, પણ દરેક ઋતુમાં જુદાં જુદાં વૃક્ષો પોતાનું આગવું સૌંદર્ય ધારણ કરે : ડિસેમ્બર-જાન્યુઆરી હોય તો ગ્લીરીસિડિયા આછાં ધોળા-ગુલાબી ફૂલોના ગુચ્છ સાથે રસ્તાની બન્ને બાજુએ લચી પડે. માર્ચ-એપ્રિલમાં કુસુમનું વૃક્ષ આખું લાલચટ્ટક હોય, લીલી વનરાજી વચ્ચે એનાં લાલ ઘટાદાર પાન પુષ્પ જેવાં લાગે ! એને લાખનું વૃક્ષ પણ કહે છે. ચોમાસામાં કરંજને (નકતમાલ) અસંખ્ય શ્વેત ફૂલ બેસે. ત્યારે લાગે જાણે વૃક્ષે મોતીની માળા પહેરી! ખરે તો રીતસરની ઊજળી ગાદી પથરાઈ જાય. જૂન-જુલાઈમાં કદમ્બને સફેદ દડા આકારનાં પુષ્પો આવ્યાં હોય. એમાં પીળી છાંટ હોય. કદમ્બ વૃક્ષ અને કૃષ્ણ કેમ જોડાયેલાં હશે એ એને ખીલેલું જુઓ એટલે ખ્યાલ આવી જાય. વચ્ચે વચ્ચે કરમદાનાં પુષ્પોની આછી ભીની મહેક જંગલમાં બાગની સુગંધ લઈ આવે. એક વાર ચાલતાં ચાલતાં નજર પડી : જોઉં છું તો કરમદાના ફૂલને એક મંકોડો એના આગલા પગ વડે છોડથી ચૂંટવા મથામણ કરતો હતો. પાંદડી એના પગથી બિડાય અને પકડમાંથી છૂટીને પાછી ફેલાઈ જાય. મંકોડો પણ કેડો નહોતો છોડ તો. છેલ્લે ફેબ્રુઆરીમાં ગયો ત્યારે એક ઝાડમાંથી ટક ટક અવાજ આવે. કંઈ દેખાય નહીં. થોડી વાર દૂરબીન લઈને જોઈ રહ્યો. પછી ખબર પડી કે ઝાડ ઉપરના કીડીના રાફડામાં જઈ 'પીળક' ચાંચ ઠોકવતો હતો. કીડી (મોટી લાલ) એનું ભક્ષ્ય હતી. પીળક થોડી વારે રાફડામાંથી બહાર આવી જોઈ લે, 'સબ સલામતને!'

/ ધોધમાર વરસાદમાં છત્રી ભૂલી ગયા? કંઈ વાંધો નહિ. માથા ઉપર સાગનું મોટુંમસ પાન વેલથી બાંધી દો! પહેલા વરસાદ પછી દસેક દિવસમાં જ મોટા ભાગના વિસ્તારમાં લીલીના ફૂલછોડ ઊગી નીકળે, એને ફૂલ પણ આવી જાય. કેટલોક વિસ્તાર તો આખો લીલીથી ઢંકાઈ જાય. આવી કાશ્મીરી સુંદર જાજમ જંગલ વચ્ચે જોનાર કોઈ નહીં. વરસાદમાં જ જંગલમાં કારવીના છોડ થાય, એને ફૂલ આવે આઠેક વર્ષે એક વાર. ત્યારે ઘેરાં જાંબલી-ગુલાબી ફૂલથી આખો વિસ્તાર તગતગતો હોય. આ ગુફા સામે ચંપાનું ઝાડ જોયું છે? બધાં વૃક્ષો પાન વિનાનાં હોય ત્યારે એમાં પાન હોય! જ્યારે બીજાં વૃક્ષો ખીલે ત્યારે આ ભાઈને શોક નડે! વચ્ચે વચ્ચે આખા ઝાડ પર પાન ભાગ્યે જ

એકાદબે, પણ ડાળીએ ડાળીએ ફૂલો. ચોપાસ એની તીવ્ર-મધુર ગંધ પ્રસરી રહે. નીચે ઝરણાં પાસે તો અશોકનું આખું જંગલ છે. શોકમાંથી ઉગારે એવું આ વૃક્ષ કામદેવને પ્રિય છે! ચાલતાં ચાલતાં ઉપર જુઓ તો આકાશના હસ્તફલક ઉપર જાણે વૃક્ષનાં પાનની મેંદી મૂકી હોય! આસમાની હથેળીમાં લીલી મેંદીનો રંગ કલ્પી જુઓ. ક્યારેક સૂરજનાં તેજ પાનની લીલાશને વીંધીને આવતાં હોય ત્યારે પાન પોતે જ સૂરજની જેમ તેજ ધારણ કરે : જાણે વૃક્ષોમાં જ તેજ ફૂટ્યું!

સવારની ઝાકળનાં ટીપાં ખેરવતાં કરંજનાં વૃક્ષો સ્નેહભીનાં નીતરતાં હોય! એનું

ઝાકળબિંદુ ક્યારેક સૂર્યકિરણને પોતાનામાં ઝડપી લે અને એક પળ માટે રત્ન બની જાય. આવો તો કેટલોય વૈભવ એની ભીતર ભર્યો છે.

જીવનના પ્રવાહ વચ્ચેથી આમ અરણ્યમાં આવી જવાથી જાણે એક સંસ્કૃતિમાંથી બીજામાં આવી ચડ્યા હોઈએ એવું લાગે. આટલું મોટું વિશાળ જંગલ કંઈ જ માગતું નથી. સ્વયંપર્યાપ્ત છે. ઉપભોગલક્ષી માનવોનું આક્રમણ પણ એણે પોતાની અહિંસક સહનશક્તિથી ખાળ્યું છે. વળી જીવનને કંઈક દૂરથી જોવાનો અવકાશ પણ એ રચી આપે છે. આ રીતે જીવનને જોવાથી એના માર્ગ અને પેટામાર્ગ, એનાં ગંતવ્યસ્થાનો કંઈક વિશેષ સંકેત રૂપે દેખાય છે. સમજની કૂંપળો આવી એક્યની ક્ષણોમાં પમાય છે. એનો શો ફાયદો? સમજનો કોઈ ફાયદો આમ તો નથી, પણ નિરાલંબ આનંદની બારી ખોલીને એ મન ભરીને અજવાળું આપે છે. એ આપે છે જીવન પ્રત્યે શ્રદ્ધા, અને એમાંથી જ જાગતો સમર્પિત ભાવ.

સવારના ચારથી રાતના એક સુધી ચાલતી ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેનનું આ નગર. બધાની ગાડી પાટે ચડાવે પણ પાટા ઉપર ચડેલી ગાડી એના મુકરર સમયે, મુકરર સ્ટેશન જ કરી શકે. મુંબઈની લોકલમાં ચડવું અને પ્રવાસ કરવો ખાવાના ખેલ નથી, ખરાખરીના ખેલ છે. અડધી મિનિટમાં તો સેંકડો માણસો ચડી-ઉતરી જાય એટલી ત્વરા શરીર ગ્રહણ કરી લે છે. જરાક અમથી ચૂક ઘાતક બની જાય. મનમાં ધાક બેસતી જાય : ટ્રેન મળશે ? જગા મળશે? ઉતરવા મળશે? જીવવાનું ભૂલીને બસ ટોળાંનો હિસ્સો બની જવાય. બાજુમાંથી વિરાર ફાસ્ટ જતી હોય, ટ્રેન રદ કર્યાની સૂચના સ્ટેશનના લાઉડસ્પીકરમાંથી ફેંકાતી હોય, ભીડ આખી એક પ્લેટફોર્મ ઉપરથી દોડીને બીજા ઉપર જવાની હોડમાં હોય, ભિખારી હાથ લંબાવતો હોય, કૂતરું પ્લેટફોર્મ ઉપર પડી ગયેલું કોઈનું બિસ્કિટ ખાતું હોય, બૂટપોલિશવાળા એનું બ્રશ પોતાના ધંધા ઉપર પછાડીને ધ્યાન ખેંચતા હોય. બહાર નીકળો ત્યાં રિક્ષાવાળાઓ અંદરથી તરત ક્યાં જવું છે પૂછે, પછી આપણે કહીએ તો સીધો અનાદર -કહે, નહીં, દૂસરી ઢૂંઢ લો. રસ્તા પહોળા કરીને વાહનો માટે જગા થઈ હોય, પણ રાહદારીઓ માટે ફૂટપાથ એક ફૂટ પણ માંડ બચી હોય. બચી હોય એમાં કોઈ મુફલિસ બેઠું હોય કે સૂતું હોય. કચરાપેટી પણ રસ્તાની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરવા ગોઠવાઈ હોય : કૂતરો એમાંનું પગથી બધું ફેંદતો હોય. બીજા બાજુ ઝૂંપડપટ્ટીના વાસીઓ, રસ્તે કામચલાઉ મૂકેલા નગરપાલિકાના મોબાઈલ પાયખાનાની લાઈનમાં ઊભા હોય. આ બધા કકળાટ કોલાહલો સાથે હાઈ-વેનો સડસડાટ ટ્રાફિક વટાવો, એટલે નેશનલ પાર્કનો, સ્વર્ગનો દરવાજો સામે હોય! ચહલપહલ અને સતત પ્રવૃત્તિથી આપણું મન એટલું આળું થઈ ગયું છે કે નિ:સ્તબ્ધતાનું સ્વરૂપ સાવ ભૂંસાઈ ગયું છે. જ્યારે અહીં આ આખો ખેલ એ નિ:સ્તબ્ધતાના પડદા ઉપર જ ચાલી રહ્યો છે. અત્યારે વર્ષો પૂર્વેની પ્રાચીન ગુફાની અંધારી ટાઢકમાંથી ધોમધખ્યા બપોરની કાળઝાળ નિ:સ્તબ્ધતા જોઉં છું. આ બન્ને અંતિમો આટલા સામસામે ક્યારે હોય છે!

કેન્હેરીને અનેક રૂપે જોઈ છે : ચંદ્રના અજવાળામાં નહાતી, બપોરના તડકામાં નિ:સ્તબ્ધતાથી આકાશને તાકી રહે તી. ધોધમાર વરસાદમાં પોતે જ જળમય બનીને અપાર ઝરણાંમાં વહેતી. વાદળો સાથે સંતાકૂકડી રમતી અને ઠંડીમાં ધુમ્મસનો કામળો ઓઢીને થોડીક વધુ વાર સવારની આળસ ખેંચતી. શિવરાત્રીના મેળામાં આવતા

જનસમુદાયમાં ખોવાઈ જતી અને તંદ્રામાં એના મૂળ સ્વરૂપને પ્રગટાવતી. રાતના અંધકારમાં ઝાંઝર પહેરી કાળપુરુષને શોધતી અને ધ્વનિનો પોતાનો મૌન દ્વારા પડઘો પાડતી. મેં એના શ્વાસોચ્છ્વાસ સાંભળ્યા છે અને નીલ બિંદુ રૂપે જોઈ છે. એના પ્રાંગણમાં ઊગેલા કેલાસપતિએ મને શિવનાં દર્શન આપ્યાં છે. ગંધરાજના જંગલમાંથી મત્ત બનાવતી તેજ મીઠી સુગંધથી એના વાળ સૂંઘ્યા છે. ચોમાસામાં એને ઉજ્જડ અને પુષ્પિત બન્ને સ્વરૂપમાં જોઈ છે એવી ને એવી. કાળને પોતાની એકાદ ગુફામાં સંગોપીને, ત્રિકાળજ્ઞાનીનો ભાર નિઃશેષ કરીને સ્થિર પોતાનામાં.

પવન સાથે ખીણમાં ઊતરી આવતા પવન સાથે વાદળની નૃત્યલીલા જોઈ છે. મોટા પડદા પર ચાલતું આ નૃત્ય જાણે સમયના કોઈ બીજા પરિમાણમાં જોયું છે. નિઃસ્તબ્ધતામાં ગોરંભાયેલા આકાશ નીચે મેઘ માટેનો તલસાટ વ્યક્ત કરતો મોરનો ટલુકો ચેતનાના અનેક સ્તરોને વીંધીને આરપાર જતો માણ્યો છે. ખીણમાં વાદળના સ્તર નીચેથી અલપઝલપ દેખાતું લપાતું જંગલ આંખને પાણીમાં ડૂબેલા જંગલનો અહેસાસ કરાવે ત્યારે થાય કે વાસ્તવ અને કલ્પના વચ્ચે કેટલો નાજુક નમણો પડદો છે!

આ ગુફાઓના મૌનમાં વાંસળીને વહેતી કરવાનો આનંદ મેં અનેક વાર લીધો છે. વાંસળીની સરળતા કેટલી? મનગમતી જગાએ સાથે લઈ જઈ શકાય. સૂર મેળવવાની કડાકૂટ નહીં, નાખી રકસેંકમાં અને ચાલ્યા. વાંસળીમાં ફૂંક મારો એટલે વાગે જ એવું નથી. ફૂંક અમુક રીતે, અમુક દાબ અને છેદ ઉપરની આંગળીઓની યોગ્ય ગોઠવણી – આ બધું એકસાથે બને. વાંસળીમાંથી તો લય વહે જ, પણ જાણે એ લય વાંસળીનેય વગાડતો હોય! મનમાં ભાવ જાગે એ પ્રકારે વાંસળીમાંથી સૂર છેડાય. ‘ડબલ-એફ’ વાંસળીના સૂર કંઈક ધીરગંભીર હોય, ઘૂંટાયેલા કોઈ ગાયકના કંઠ જેવા. નીચે ‘સી’ સુધી આવતાં એ તાર સ્વરના થઈ જાય ગુફામાં અંદર એના સ્વર કાને વાગે.

જુદી જુદી ગુફામાં જુદી જુદી વાંસળી, જુદાં જુદાં પરિમાણ દાખવે. ફિલ્મનાં ગીતો તો હોય, ક્યારેક સાંભળેલા રાગની છાંટો પણ વાંસળીમાં સંભળાય. હું જ વાદક અને હું જ શ્રોતા એવુંય હોય. ક્યારેક ચૂપચાપ આવીને બેસી જનારા પણ હોય. એક વાર વાંસળી હાથમાં હતી અને ગાયો નીચે જંગલમાં ચરતી હતી. મને થયું કે શ્રીકૃષ્ણ વાંસળી વગાડતા હોય ને ગાય સાંભળતી હોય એવાં ચિત્રો ખૂબ જોયાં છે. એટલે થયું લાવ જોઉં, વાંસળીની અસર આ ચરતી ગાયો પર થાય છે? મેં એક તાર સ્વરની પહાડી ધૂન છેડી. બીજી ક્ષણે તો બધી ગાયો ચરવાનું છોડી મારી તરફ જોવા લાગી. દશ્ય અકલ્પ્ય હતું. મારી આંખ જે જોતી હતી તે માનવા તૈયાર નહોતી! પણ દશ્ય વાસ્તવિક હતું. ધીમે ધીમે સમજાવા લાગ્યું છે કે બધું ચૈતન્ય એકબીજા સાથે સૂક્ષ્મ સ્તરે જોડાયેલું જ છે.

વાંસળીની વાત પરથી યાદ આવ્યું. એક વાર ગુફામાં વાંસળી વગાડતો બેઠો હતો. અચાનક મારી નજર એક સાધુનાં ચરણ ઉપર પડી. મેં ખચકાટ સાથે ઉપર જોયું. રક્તવસન સાધુપુરુષ વાંસળીનું અભિવાદન કરતા હતા. પછી કહે : ‘સા’ હૈ ન વહ છેડો, સા હી હૈ, સમજ મેં આપી બાત? ભગવાન તુમહારા કલ્યાણ કરે.

વાસ્તવ અને કલ્પના વચ્ચેનું અંતર, બોરીવલી સ્ટેશનથી કેન્ડેરી ગુફા જેટલું જ છે, છતાં સતત નવોધાન કરતું અંતર ચાલીને કાપી શકાય એવું નથી. એ માટે તો ગુફામાં સ્થવીર થવાની જરૂર છે.

કવિતા

બોલવું • પીયૂષ ઠક્કર

પીયૂષ ઠક્કર યુવા ચિત્ર-કળાકાર અને કવિ છે. 'લખું છું...' (૨૦૧૫) એ સાહિત્ય અકાદેમી (દિલ્લી)-પ્રકાશિત એમનો પહેલો કાવ્ય-સંગ્રહ છે.

જે બોલ બોલ કરે છે એનું સુખ
શું બોલ્યા કરવામાં હશે?
શું પોતાને ન સાંભળવામાં હશે?
શું પોતાના અવાજને સાંભળ્યા કરવામાં હશે?

જે બોલ બોલ કરે છે એનું દુઃખ
શું બોલ્યા જ કરવામાં હશે?
શું પોતાને જ સાંભળવામાં હશે?
શું પોતાના અવાજને સાંભળ્યા કરવામાં હશે?

બોલ બોલ કરવું એ
શું સુખ અને દુઃખની પાર જવાનો કીમિયો હશે?
શું સુખ અને દુઃખની ભીંસમાંથી રાહત મેળવવાની
એકમાત્ર એમાં તરકીબ હશે?

કોને જઈ પૂછવું?
જે બોલ બોલ કરે છે એને?
(જો એ ચૂપ થાય તો મારી વાત સાંભળી શકેને?)
કે પછી જે ક્યારેય બોલતો નથી એને?
(જો એ બોલી શકતો હશે તો ને?)

વાર્તા-અનુવાદ

પૃથ્વી ગોળ છે • પીટર બિક્સલ

અનુ. રમણ સોની

પીટર બિક્સલ Peter Bechsel, ૨૪-૩-૧૯૩૫) જાણીતા સ્વીસ વાર્તાકાર, નવલકાર, પત્રકાર છે. એમણે લખ્યું છે જર્મન ભાષામાં. શરૂઆતમાં એમણે પ્રાથમિક શાળામાં શીખવ્યું; પછી સ્વીસ ફેડરલ કાઉન્સિલના સલાહકાર અને અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં મુલાકાતી અધ્યાપક રહ્યા. વાર્તાકાર અને પત્રકાર તરીકે વિકસ્યા. ૧૯૮૧માં એ આતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મ ફેસ્ટીવલ, બર્લિનની નિર્ણાયક-સમિતિના સભ્ય રહેલા. હાલ સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં વસે છે.

એમના Kindergeschichten (૧૯૬૯) નામના વાર્તાસંગ્રહના માઈકેલ હામ્બુર્ગર Micheal Hamburgerએ કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદ Stories For Children (૧૯૭૧) માંની સાત વાર્તાઓ પૈકીની પહેલી વાર્તા The Earth Is Roundનો આ અનુવાદ છે.

એક ભાઈ. સાવ નવરાધૂપ. ન પરણેલા, ન છૈયાંછોકરાં, ન કોઈ નોકરીધંધો. એટલે એમનો બધો જ વખત, એ પોતે જે કંઈ જાણતા હતા એ સઘળું ફરીથી વિચારી લેવામાં પસાર થતો.

એમનું પોતાનું એક નામ તો હતું – પણ એટલા માત્રથી એમને સંતોષ ન હતો. એ ક્યાંથી ને ક્યારે મળ્યું એવું એનું મૂળ એમને જાણવું હતું. દિવસોના દિવસો એ જૂનાં થોથાં ઉથલાવતા રહ્યા, ત્યારે વળી એક ચોપડીમાંથી એની ભાળ મળી.

પછી તો એમણે, પોતે જે કંઈ બધું જાણતા હતા એની યાદી તૈયાર કરી. જો કે, એ જે કંઈ જાણતા હતા, ને આપણે જે કંઈ જાણીએ છીએ – એ બધું એકનું એક હતું.

દાખલા તરીકે, એ જાણતા હતા કે દરેકે પોતાના દાંત બ્રશથી સાફ કરવા પડે છે અને એમને એ પણ ખબર હતી કે આખલો લાલ કપડાથી ભડકે, અને તે એ વાત પણ જાણતા હતા કે સ્પેનમાં આખલા લડાવનારા બુલફાઈટર્સ હોય છે.

એમને ખબર હતી જ કે ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે અને ચંદ્રને ચહેરા જેવું કશું નથી – એમાં આંખો ને નાક ને એ બધું દેખાય છે એ તો પર્વતો ને જ્વાળામુખીનાં ગાબડાં ને ખાડાખૈયાને લીધે દેખાય છે.

તે જાણતા હતા કે માણસે પ્રાણીઓ તરફ ફૂરતાથી ન વર્તવું જોઈએ. ઉપરાંત એ પણ ખબર હતી એમને, કે જ્યારે માણસો એકબીજાને મળે છે ત્યારે હાથ મિલાવે છે ને વળી એ બરાબર જાણતા હતા કે બધા તરફ આદર બતાવવા માટે આપણે માથેથી હેટ ઉતારવી જોઈએ, જો આપણે માથે હેટ હોય તો.

અને એમણે એ જાણી લીધેલું કે પોતાની હેટ રૂંવાટીવાળા કપડાની હતી, ને એ રૂંવાટી ઊંટના વાળમાંથી બનેલી હતી, ને ઊંટોમાં કોઈને એક ઢેકો હોય છે તો કોઈને બે હોય છે, વળી ઊંટો સહરાના રણમાં મળી આવે છે તથા સહરામાં બધે રેતી જ હોય છે.

આટલું તો એ જાણતા હતા.

આમાંનું કેટલુંક એમણે વાંચેલું, કેટલુંક વળી કોઈની પાસેથી સાંભળેલું, થોડુંક એમણે ફિલ્મોમાં જોયેલું. એથી તો એમને ખબર હતી કે સહરામાં રેતી હોય છે. જો કે પોતે ખરેખર ત્યાં ગયેલા નહીં પણ એક ચોપડીમાં વાંચેલું. વળી તે તો એ પણ જાણતા હતા કે કોલંબસે અમેરિકા ખંડ શોધી કાઢેલો, કેમકે તે જાણતો હતો કે પૃથ્વી ગોળ છે.

પૃથ્વી ગોળ છે – એ તો તે બરાબર જાણતા હતા.

બધાંને પહેલેથી જ એ વાતની જાણ હોય છે કે પૃથ્વી ગોળ છે અને એથી જો કોઈ માણસ એક જગાએથી સીધી લીટીમાં ચાલવા માંડે તો પાછો એ જ જગ્યાએ આવીને ઊભો રહે.

ફક્ત એટલું જ કે પૃથ્વી ગોળ છે પણ ગોળ દેખાતી નથી. અને એટલે જ એ વાત કેટલાંય વર્ષો સુધી લોકોના માન્યામાં આવી ન હતી કે પૃથ્વી ગોળ છે. કેમકે સામે નજર નાખવાથી તો પૃથ્વી સપાટ જ લાગે છે કે સ્લેજ ઊંચી-નીચી લાગે છે. સામે દૂર સુધી કાં તો વૃક્ષો દેખાય કે પછી મકાનો દેખાય, પણ ગોળાના જેવો વળાંક તો કંઈ દેખાતો હોતો નથી. અરે દરિયા પર જોઈએ તો પણ, છેક સામે છેડે, આકાશને મળતી એક આડી રેખા દેખાય છે પણ દરિયામાં એવો કોઈ ગોળાકાર વળાંક જણાતો નથી.

જેમ આપણે આ બધું જાણીએ છીએ એમ પેલા બંધુ, પેલા નવરાધૂપ ભાઈ પણ આ બધું જાણતા હતા. એમને ય ખબર હતી કે કોઈ માણસ જો બસ સીધી લીટીમાં ચાલતો જ રહે તો ઘણા દિવસો, અઠવાડિયાં, મહિના કે વરસો પછી એ પાછો બરાબર મૂળ જગ્યાએ આવી જાય. દાખલા તરીકે, જો પોતે ઘરમાં ટેબલ આગળ બેઠા છે ત્યાંથી ઊઠીને બહાર ચાલવા લાગે તો વર્ષો પછી છેવટે એ જ ટેબલની પેલી બાજુએ આવીને ઊભા રહે.

તે બોલ્યા: ‘હું જાણું છું કે હું જો સીધે સીધું ચાલવા લાગું તો છેવટે પાછો અહીં જ આવીને ઊભો રહું. પણ—’

‘પણ, એ મારું જ્ઞાન છે, એ મારી જાત-ખાતરી નથી. અને એટલે મારે અજમાવી જોવું જોઈએ કે આમ થાય છે કે નહીં.’

‘એટલે હું સીધી લીટીમાં એક જ દિશામાં ચાલવાનું શરૂ કરીશ’ — એમણે હર્ષોદ્ગાર કર્યો.

જે માણસને બીજું કશું જ કરવાનું હોતું નથીને, એ આમ ચાલી નીકળી શકે.

ખરું. પણ જે સાવ સહેલી બાબતો હોય છે એ સૌથી વધારે કઠણ પણ હોય છે. કદાચ આ ભાઈસાહેબને પણ એની ખબર હતી પણ એ એમણે ગણકાર્યું નહીં. એ તો પૃથ્વીનો એક ગોળો ખરીદી લાવ્યા. એમાં એક બિંદુએથી શરૂ કરીને એમણે એ ગોળા ફરતે એક સીધી લીટી દોરી જે પાછી એ બિંદુ સુધી આવી મળી.

પછી તે ઊઠ્યા. ઘરના મુખ્ય દરવાજેથી બહાર આવ્યા. સીધી લીટીની દિશા નક્કી કરવા સામે જોયું.

સામે એક બીજું ઘર હતું.

એમણે નક્કી કરેલી સીધી લીટી બિલકુલ એ ઘરની આરપાર પસાર થતી હતી. એટલે જો તે એ ઘરની બાજુમાંથી પસાર થવા જાય તો તો સીધી લીટીની પોતાની દિશા ચૂકી જાય.

એ જ કારણે તે હજુ ચાલવાનું નક્કી કરી શક્યા ન હતા.

તે પાછા ઘરમાં એમની મૂળ જગ્યાએ ટેબલ પાસે ગયા. એક કાગળ લીધો ને એમાં લખ્યું : ‘મારે એક મોટી નિસરણી જોઈશે.’

પછી વળી એમને યાદ આવ્યું કે સામેના એ ઘરની પાછળ એક જંગલ શરૂ થતું હતું ને એમના સીધા માર્ગમાં કેટલાંક વૃક્ષો ઊગી નીકળેલાં હતાં. એ બધાં પર ચડીને સામે ઊતરવું પડે. એટલે એમણે કાગળમાં બીજી નોંધ કરી, કે ‘મારે એક મોટી રસ્સી જોઈશે.’

ચડતી વખતે ક્યારેક કંઈક વાગે કરે પણ ખરું. એટલે—

‘મારે તાત્કાલિક સારવાર માટેની સામગ્રી પણ જોઈશે.’ વળી એમણે નોંધવા માંડ્યું કે : ‘એક રેઈનકોટ જોઈશે, ચડવા માટેના બૂટ જોઈશે, પછી ચાલવા માટેના શૂઝ જોઈશે, વરસાદના બૂટ જોઈશે, શિયાળા માટેનાં ને પછી ઉનાળા માટેનાં કપડાં જોઈશે. વળી, આ નિસરણી-રસ્સી-ફર્સ્ટએઈડબોક્સ-જોડા-કપડાં એ બધું લઈ જવા માટે એક ઠેલણગાડી જોઈશે.’

એ બધું જ ભેગું કરવા અંગે એમણે નોંધ કરી. એ પછી વળી યાદ આવ્યું કે પેલા જંગલ પછી એક નદી આવે છે. અલબત્ત, એના પર પુલ તો બાંધેલો છે પણ પોતાના સીધા રસ્તામાં એ આવતો નથી.

એટલે એમણે કાગળમાં ઉમેર્યું કે –

‘મારે એક હોડી લાવવી પડશે. અને વળી એ હોડી લઈ જવા માટે એક બીજી ઠેલણગાડી જોઈશે અને એ નદી પસાર કરતી વખતે એ બંને ઠેલણગાડીઓ મૂકવા માટે એક બીજી હોડી જોઈશે ને વળી, એ પછી, એ બીજી હોડી મૂકવા માટે એક ત્રીજી ઠેલણગાડી લાવવી પડશે.’

હવે આ ભાઈસાહેબ એકલા તો એક જ ગાડી ખેંચી શકવાના, એટલે બાકીની બે ઠેલણગાડીઓ ઠેલવા માટે બીજા બે માણસોની જરૂર પડે. અને એ બે માણસો માટે પાછાં ત્રણ ત્રણ જોડી જોડા ને કપડાં જોઈએ. વળી, ઠેલણગાડીઓ સમેતનો આ બધો જ સરંજામ પેલા ઘરની પેલે પાર લઈ જવાનો એટલે એ માટે એક ઊંટડો – કેઈન – પણ જોઈએ અને એ કેઈન ચલાવવા માટે એક વધારાનો માણસ જોઈએ, અને એ કેઈનને નદીની પાર લઈ જવા માટે વળી એક હોડી જોઈએ ને એ બોટને આગળ લઈ જવા માટે પાછી બીજી એક ઠેલણગાડી જોઈએ ને એ ગાડી ખેંચવા માટે વળી એક વધુ માણસ જોઈએ ને એ માણસનાં જોડા ને કપડાં વગેરે માટે વળી એક ઠેલણગાડી જોઈએ ને એને ઠેલવા માટે વળી એક ઓર માણસ....

‘બસ’, ભાઈસાહેબે યાદી જોઈને કહ્યું, ‘હવે આમ તો બધું આવી ગયું. હવે નીકળી શકાશે.’

પરંતુ, ફરી એકવાર યાદી જોતાં એમને લાગ્યું કે હજુ એક વસ્તુ જોઈશે. પેલી કેઈનની મદદથી બધો જ સામાન ને બધી હોડીઓ ને બધી ઠેલણગાડીઓ ને માણસો મકાનની પેલી બાજુ કેઈનથી લઈ જવાશે, એ પછી એ કેઈનને પેલી બાજુ લઈ જવા માટે બીજી એક મોટી કેઈન જોઈશે ને એનો એક ચાલક ને એ કેઈન માટે હોડી અને એક કેઈન-હોડી-ઠેલણગાડી-ચાલક, ચાલકનાં કપડાં વગેરે માટે ઠેલણગાડી, ઠેલણગાડી માટે હોડી, હોડી માટે કેઈન માટે ચાલક માટે જૂતાં-કપડાં માટે ઠેલણગાડી માટે હોડી...એમ બધું ઘણું જોઈશે.

સરવાળો કરી જોયો તો હવે બે કેઈન, આઠ ઠેલણગાડીઓ, ચાર હોડીઓ અને નવ માણસો થયાં. ગોઠવી જોયું : પહેલી હોડીમાં જશે કેઈન, બીજી હોડીમાં જશે મોટી કેઈન, ત્રીજી હોડીમાં જશે પહેલાવાળી ને બીજીવાળી ઠેલણગાડીઓ, ચોથી હોડીમાં જશે ત્રીજી અને ચોથી ઠેલણગાડી. અરુઠા, પણ હજુ તો ચાર ઠેલણગાડીઓ રહી, એટલે વળી બે હોડીઓ, ને હા, પાછી એક ઘણી મોટી કેઈન જોઈશે.

હવે વળી વાંચેલું યાદ આવ્યું કે નદી પછી એક પર્વત આવે છે. ને પર્વત પર, હોડી સાથેની ઠેલણગાડીઓ ચઢાવી શકાય નહીં. ને હોડી સાથે ન લઈ જઈએ તો, પર્વત ઊતર્યા પછી જે એક મોટું સરોવર આવે છે એ પાર ન કરી શકાય. એટલે હજુ વધારે માણસો, ને એમને માટે જૂતાં-કપડાં, ને એ બધું મૂકવા હજુ વધારે ઠેલણગાડીઓ.

હવે પહેલો કાગળ તો યાદીથી ભરાઈ ગયો હતો. એટલે એમણે બીજો કાગળ લીધો. એમાં બધું ખર્ચ લખવા માંડ્યું :

‘ફર્સ્ટ એઈડ બોક્સ – પચાસ રૂપિયા, રેઈનકોટના ત્રણસો-સાડાત્રણસો, ચઢાણ માટેના બૂટના પાંચસોક રૂપિયા, ચાલવા માટેના બૂટના ત્રણસો ઉપર, રબરના બૂટ લગભગ એટલાના ને એથી થોડાક વધુ કપડાંના.’

‘પણ એક ઠેલણગાડીની કિંમત તો ઉપરની બધી વસ્તુઓની કુલ કિંમત જેટલી થાય. વળી હોડી તો એથીય મોંઘી હશે. અને એક કેઈનની કિંમત તો લગભગ એક નાના મકાન જેટલી થતી હશે. વળી કેઈન મૂકવા માટેની હોડી તો ખાસ્સી મોટી જોઈએ ને એવી મોટી હોડી – લાંબી નાવ ઘણી કિંમતની થાય. વળી એ તોતિંગ નૌકા મૂકવા માટેનું ગાડું તો બહુ લાંબું-પહોળું હોય ને એવા તોસ્તાન ગાડાની પણ જબરી મોટી કિંમત ચૂકવવી પડે. ને આ માટે જે બધા માણસો રાખીએ એમને પણ સારું એવું મહેનતાણું આપવું પડે, ને એવા માણસો પાછા મળવા મુશ્કેલ...’

એટલે ભાઈ તો બહુ જ નિરાશ થઈ ગયા. ખાસ તો એટલા માટે કે પોતે હવે એંસીની ઉંમરે પહોંચ્યા હતા ને એટલે હવે એમણે બહુ જ જલદી નીકળવું પડે. કારણ કે મૃત્યુ આવી જાય એ પહેલાં તો એમણે ઘરે પાછા આવી જવું પડે ને...

છેવટે, બંધુ વિચારીને, એમણે માત્ર એક નિસરણી જ ખરીદી. ને એને ખભે ઊંચકીને એમણે ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. સામેના મકાન સુધી ગયા, ત્યાં નિસરણી ગોઠવી ને ધીમેથી ઉપર ચડવા લાગ્યા.

○

હવે મને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ બંધુ પ્રદક્ષિણા-પ્રવાસ માટે કૃતનિશ્ચયી ને ગંભીર છે. એટલે મેં બૂમ પાડી: ‘અરે ઓ ભાઈ, થોભો. પાછા વળો. તમે નકામો જ તમારો સમય બરબાદ કરી રહ્યા છો.’

પણ હવે એમને કાને મારી વાત પહોંચી શકે એમ નહોતું.

એ તો મકાનની ટોચે પહોંચી ગયા હતા, ને આ બાજુથી નિસરણી ખેંચી, એને મહાપરાણે ઊંચકી, ને બીજી બાજુ ઉતારી. ને એ બાજુ ઊતરી પડ્યા. એ પછી પાછા દેખાયા નહીં.

મેં ફરીથી કદીય એમને જોયા નથી. એ વાતને આજે દસ વરસ થઈ ગયાં, ને એ ગયા ત્યારે જ એ એંસીના તો હતા જ ને.

હવે તો એ નેવુંના થયા હશે. કદાચ એમણે વિચાર બદલ્યો પણ હોય ને પ્રદક્ષિણાનું માંડી વાળ્યું હોય. કદાચ ચીન સુધી પહોંચતાં પહોંચતાં એમનું અવસાન પણ થયું હોય.

પણ હું ક્યારેક ક્યારેક મારા ઘરમાંથી બહાર આવીને આથમણી મેર જોઈ રહું છું. વિચારું છું કે, મને જરૂર આનંદ થાય જો એ પેલા જંગલમાંથી આ બાજુ નીકળી આવે, થાકેલા ને ઠીલી ચાલવાળા, પણ પ્રસન્ન સ્મિત સાથે મને કહે તા હોય—

‘હવે મને ખાતરી થઈ કે પૃથ્વી ગોળ છે.’

(‘પરબ’, એપ્રિલ, ૨૦૧૫)

લેખક-સંપર્ક

લાભશંકર ઠાકર : +91 79 26584652, અમદાવાદ

રમણીક સોમેશ્વર : ramnik.someshwar@gmail.com, વડોદરા

દીપક દોશી : deepakdoshi123@gmail.com, મુંબઈ

પીયૂષ ઠાકર : piyushathakkar@gmail.com, વડોદરા

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

2013-2014 Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્ત્રોત).

2015 Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 1,000 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.